

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

[૨૦૧૨] ૧ એસ.સી.આર. ૬૪

મહંમદ હુસૈન ઉર્ફે ઝુલફિકાર અલી

વિ.

રાજ્ય (એન.સી.ટી. સરકાર) દિલ્હી

(ક્રીમિનલ અપીલ નંબર ૧૦૯૧/૨૦૦૬)

૧૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૨

[માનનીય ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ એચ.એલ. દત્ત અને ચંદ્રમૌલિ કુ. પ્રસાદ]

ઈન્ડિયન પીનલ કોડ, ૧૮૬૦ – કલમો ૩૦૨/૩૦૭ – એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટ, ૧૯૦૮ કલમ ૩ – બસમાં વિસ્ફોટ – ૪ વ્યક્તિઓના મોત અને ૨૪ વ્યક્તિઓને ગંભીર ઈજાઓ – મૃત્યુદંડ – નીચેની કોર્ટો દ્વારા કલમો ૩૦૨/૩૦૭ અને ૧૯૦૮ ના એક્ટની કલમ ૩ હેઠળના ગુનાઓ માટે અપીલકર્તાની

મૃત્યુદંડની સજા સાથેની દોષસિદ્ધિ – જે આધાર પર પડકારવામાં આવી કે તેમને ટ્રાયલ દરમિયાન પોતાનો બચાવ કરવા માટે વકીલની સહાય આપવામાં આવી ન હતી – ઠેરવ્યું: અપીલકર્તાને વકીલની સહાય આપ્યા પછી કેસ નવી સરસ ટાસ્ક/ડી નોવો ટ્રાયલ માટે રિમાન્ડ કરવાની જરૂર છે કે કેમ તે મુદ્દા પર મતભેદને ધ્યાનમાં રાખીને, કેસ મોટી બેંચને મોકલવામાં આવ્યો.

એક બસની અંદર વિસ્ફોટ થયો જેમાં ચાર મુસાફરોના મોત થયા અને ૨૪ વ્યક્તિઓને ગંભીર ઈજાઓ પહોંચી. તપાસ હાથ ધરવામાં આવી હતી અને મળેલી માહિતીના આધારે આ બનાવમાં પાકિસ્તાનના નાગરિક એવા અપીલકર્તાની સંડોવણી હોવાની આશંકા ઉપજી હતી. ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭ અને એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટ, ૧૯૦૮ની કલમ ૩ હેઠળના ગુના આચરવા બદલ અપીલકર્તાને દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો અને મૃત્યુદંડની સજા સંભળાવવામાં આવી હતી. ટ્રાયલ કોર્ટે મૃત્યુદંડની સજાની પુષ્ટિ માટે રેફરન્સ દાખલ કર્યો હતો. હાઇકોર્ટે રેફરન્સ મંજૂર કર્યો અને અપીલકર્તા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલ ફગાવી દીધી.

અપીલકર્તાએ ટ્રાયલ કોર્ટ તેમજ હાઇકોર્ટ સમક્ષ દલીલ કરી હતી કે તેમને ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ આપવામાં આવી ન હતી અને વકીલના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા. મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષની કમિટલ કાર્યવાહી દરમિયાન, અપીલકર્તાને રાજ્ય દ્વારા રોકવામાં આવેલા વકીલ 'વી' દ્વારા સહાય આપવામાં

આવી હતી. જ્યારે કેસ સેસન્સ કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યો (કમિટ કરાયો), ત્યારે અપીલકર્તાને સહાય કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા વકીલ 'એફ' રોકવામાં આવ્યા હતા પરંતુ તેઓ ટ્રાયલ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં જ ગાયબ થઈ ગયા હતા. કોર્ટે તેમના કેસનો બચાવ કરવા માટે કોઈ વકીલની નિમણૂક કરી ન હતી. જ્યારે આરોપીનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ એડવોકેટ દ્વારા કરવામાં આવતું ન હતું ત્યારે નજરે જોનારા સાક્ષીઓ અને તપાસ અમલદાર સહિત પકડેલા સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી. પકડેલા સાક્ષીઓમાંથી એકપણ સાક્ષીની અપીલકર્તા દ્વારા ઉલટતપાસ કરવામાં આવી ન હતી. ટ્રાયલના અંતિમ તબક્કા દરમિયાન એક વકીલની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેમણે માત્ર એક જ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવા માટે અરજી દાખલ કરી હતી અને તે મંજૂર કરવામાં આવી હતી.

તેથી, અપીલકર્તાએ હાલની અપીલ દાખલ કરેલ. કેસ મોટી બેંચને મોકલતાં, કોર્ટે ઠેરવેલ કે:

માનનીય ન્યાયમૂર્તિશ્રી દત્તુ દ્વારા:

૧.૧. રેકૉર્ડ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષની કમિટલ કાર્યવાહી દરમિયાન, અપીલકર્તાને રાજ્ય દ્વારા રોકવામાં આવેલા વકીલ 'વી' દ્વારા સહાય કરવામાં આવી હતી. કેસ સેસન્સ જજની કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી

તેમણે કામગીરી ચાલુ રાખી હતી. સદર કોર્ટ સમક્ષ, અપીલકર્તાને સહાય કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા 'એફ' ને રોકવામાં આવ્યા હતા. તેમણે સેસન્સ જજ સમક્ષની કાર્યવાહીમાં માત્ર ટ્રાયલના થોડા દિવસો દરમિયાન જ ભાગ લીધો હતો. તેઓ કાર્યવાહીમાં હાજર રહેવાનું બંધ કરી દીધા પછી, તે પણ ટ્રાયલના આખરી તબક્કે, અપીલકર્તાને સહાય કરવા માટે અન્ય વકીલની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. રેકૉર્ડ વધુમાં દર્શાવે છે કે, તપાસ પૂરી થયાના તુરંત જ, ફરિયાદ પક્ષની એજન્સી દ્વારા અપીલકર્તા અને અન્ય લોકો સામે મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટની કલમ ૩/૪/૫ સાથે વાંચવામાં આવતી ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭/૧૨૦-બી હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ચાર્જશીટ દાખલ કરવામાં આવી હતી. જરૂરી મંજૂરીઓ/વિધિઓ પૂર્ણ કર્યા પછી, મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કેસ સેસન્સ કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. સેસન્સ જજે, અન્ય આરોપીઓને મુક્ત કર્યા પછી, અપીલકર્તા સામે એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટની કલમ ૩/૪ સાથે વાંચવામાં આવતી ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭ હેઠળ આરોપો ઘડ્યા હતા, જેની સામે, અપીલકર્તાએ પોતાના વાંકનો ઇનકાર કર્યો હતો અને ટ્રાયલ ચલાવવાની માગણી કરી હતી. અપીલકર્તાને શરૂઆતમાં સેસન્સ જજ દ્વારા રોકવામાં આવેલા વકીલ દ્વારા સહાય આપવામાં આવી હતી. જો કે, અધવચ્ચે, વકીલ ગાયબ થઈ ગયા હતા, એટલે કે, ટ્રાયલ પૂરી થાય તે પહેલાં. રેકૉર્ડ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમને પૂછવામાં આવ્યું ન હતું કે તેઓ વકીલ રોકવા માટે સક્ષમ છે કે પછી વકીલ નિયુક્ત કરવા ઈચ્છે છે. જ્યારે પક્ષકારો ટ્રાયલ માટે તૈયાર હતા, ત્યારે આરોપી તરફે કોઈ હાજર રહ્યું ન હતું. કોર્ટે આરોપીનો બચાવ કરવા માટે કોઈ

વકીલની નિમણૂક કરી ન હતી. ચોક્કસપણે, જો તેમની પાસે બચાવપક્ષના વકીલ હોત, તો કોર્ટ માટે વકીલ તરીકે કોઈની નિમણૂક કરવી જરૂરી ન હતી. જો તેમની પાસે વકીલ ન હોય, તો તેમનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે વકીલ નિમણૂક કરવાની કોર્ટની ફરજિયાત ફરજ છે. રેકૉર્ડ પરથી માલૂમ પડે છે કે અપીલકર્તાને વકીલ પૂરા પાડ્યા વિના ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા નજરે જોનારા સાક્ષીઓ અને તપાસ અમલદાર સહિત, આક્ષેપના સમર્થનમાં ફરિયાદપક્ષ દ્વારા તપાસવામાં આવેલા ૬૫ સાક્ષીઓમાંથી ૫૬ સાક્ષીઓની જુબાની નોંધવામાં આવી હતી. રેકૉર્ડ એ પણ દર્શાવે છે કે ૫૬ સાક્ષીઓમાંથી કોઈની પણ આરોપી/અપીલકર્તા દ્વારા ઉલટતપાસ કરવામાં આવી ન હતી. ત્યાર પછી જ, અપીલકર્તાનો બચાવ કરવા માટે ૦૪.૧૨.૨૦૦૩ ના રોજ વકીલ નિયુક્ત કરવાનું ડહાપણ ટ્રાયલ કોર્ટને સુઝ્યું હોય તેમ જણાય છે. ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૫૭ થી ૬૫ ની જુબાનીઓ નવી નિયુક્ત કરાયેલા વકીલની હાજરીમાં નોંધવામાં આવી હતી, જેમણે તેમાંથી કોઈ સાક્ષીની ઉલટતપાસ ન કરવાનું યોગ્ય માન્યું હતું. ટ્રાયલ પૂરી થાય તે પહેલાં, તેમણે માત્ર એક જ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવા માટે અરજી દાખલ કરી હતી અને અરજીમાં કરાયેલી સદર અરજ ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને વકીલે આ સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવાની ઔપચારિકતા પૂરી કરી હતી. આ કેઝ્યુઅલ/કેઝ્યુઅલ રીતે, મૃત્યુદંડના કેસમાં ટ્રાયલ, ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા પૂરી કરવામાં આવી હતી. આ રીતે, એ જોઈ શકાય છે કે ટ્રાયલ કોર્ટે અપીલકર્તા/આરોપીનો બચાવ કરવા માટે કોઈ વકીલની નિમણૂક કરવાનું યોગ્ય માન્યું ન હતું, જ્યારે તેમણે રોકેલા વકીલ ટ્રાયલની શરૂઆતમાં કે ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓની પુરાવાની નોંધણી

સમયે હાજર રહ્યા ન હતા. આરોપીને વાસ્તવિક અર્થમાં વકીલની સહાય મળી ન હતી, જોકે, ટ્રાયલના સમયગાળા દરમિયાન તેઓ આવી સહાય મેળવવા માટે હકદાર હતા. રેકૉર્ડ સૂચવે છે કે વકીલની નિમણૂક અને ટ્રાયલના અંતિમ તબક્કા દરમિયાન તેમની ઉપસ્થિતિ સક્રિય હોવા કરતાં પ્રોફોર્મા (ઔપચારિક) વધુ હતી. આ પાછલા તબક્કે તે અંગે ગંભીરતાથી શંકા કરી શકાય નહીં કે ક્રિમિનલ કેસમાં આરોપીના પોતાની વિરુદ્ધના સાક્ષીઓનો માત્ર તથ્યો પર જ સામનો કરવા માટે જ નહીં પરંતુ તેમની મુખ્ય તપાસ અસત્ય અને પૂર્વગ્રહમુક્ત હતી તે બતાવીને સાક્ષીને અવિશ્વસનીય ઠેરવવા માટે ઉલટતપાસનો અધિકાર અપીલકર્તા/આરોપીના અધિકારમાં સમાવિષ્ટ છે. [પેરા ૮ અને ૯] [૯૭-ડી-એચ; ૯૮-ડી-એચ; ૯૯-એ-બી]

૧.૨. જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારની ભાવનામાં દરેક વ્યક્તિને સક્ષમ કોર્ટ દ્વારા ન્યાયી ટ્રાયલનો અધિકાર છે. બચાવવિહોણા અને પ્રતિનિધિત્વ વગરના આરોપીઓને સક્ષમ કાનૂની સહાય પૂરી પાડવાનો હેતુ અને ઉદ્દેશ્ય એ જોવાનો છે કે આરોપીને ક્રિમિનલ કેસમાં આરોપની મફત અને ન્યાયી, વાજબી અને વ્યાજબી ટ્રાયલ મળે. [પેરા ૧૧] [૧૦૦-ડી-ઈ]

૧.૩. ક્રિમિનલ કેસોનો ઝડપી નિકાલ પ્રશંસનીય અને પ્રોત્સાહક છે. પરંતુ તે પરિણામ સુધી પહોંચવામાં, ગંભીર ગુનાનો આરોપ ધરાવતા આરોપીને ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલના તેના મૂલ્યવાન અધિકારથી વંચિત રાખવો જોઈએ નહીં. તેમ કરવું

એ, અપીલની ગુણદોષની બાબતોને ધ્યાનમાં લીધા વિના, કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાના ખ્યાલનો અસ્વીકાર હશે. કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજર જોગવાઈ કરે છે કે તમામ ફોજદારી પ્રોસિક્યુશનમાં, આરોપીને વકીલની સહાય મેળવવાનો અધિકાર છે અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજર મુજબ તમામ ક્રિમિનલ કેસોમાં, જ્યાં આરોપી વકીલ રોકવા માટે અસમર્થ હોય, ત્યાં રાજ્યના ખર્ચે તેના માટે વકીલની નિમણૂક કરવી કોર્ટ માટે જરૂરી છે. તપાસ પર અપીલકર્તા ગમે તેટલો દોષિત હોય, જ્યાં સુધી તે દોષિત ઠરતો નથી ત્યાં સુધી તેને નિર્દોષ માનવામાં આવે છે. આ કેસોનો હવાલો ધરાવતી કોર્ટની એ ફરજ હતી કે તે સુનિશ્ચિત કરે કે તેને ન્યાયી ટ્રાયલની કોઈ જરૂરી પ્રક્રિયાથી વંચિત રાખવામાં આવે નહીં. હાલના કેસમાં, માત્ર ટ્રાયલ દરમિયાન આરોપીને વકીલની સહાય આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો અને પાછળના તબક્કે વકીલનું એવું નામ નિર્દેશન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો, જે કાં તો અચોક્કસ હતું અથવા ટ્રાયલની એટલું નજીક હતું કે જે તે સંબંધમાં અસરકારક અને સબસ્ટન્શિયલ સહાયનો ઇનકાર કરવા સમાન હતું. કોર્ટે એ જોવું જોઈતું હતું કે કોર્ટ સમક્ષની કાર્યવાહીમાં, એ મુખ્ય સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને આરોપી સાથે ન્યાયી અને વ્યાજબી રીતે વર્તવામાં આવે કે ગુનાનો આરોપી તેના બચાવ માટે કાયદાકીય તેમજ તથ્યોની દ્રષ્ટિએ જરૂરી હોય તેવા વકીલ માટે હકદાર છે. આર્થિક ગુનાઓ અથવા જ્યાં ગુનાઓ જેલની સબસ્ટન્ટીવ સજાથી શિક્ષાપાત્ર નથી પરંતુ માત્ર દંડથી શિક્ષાપાત્ર છે તે સંબંધમાં આ જ માપદંડ લાગુ પડે નહીં. હકીકત એ છે કે સમાવિષ્ટ અધિકાર એવા પ્રકારનો છે કે સ્વતંત્રતા અને ન્યાયના તે મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના તેને નકારી શકાય નહીં જે તમામ ન્યાયિક

કાર્યવાહીના પાયામાં રહેલા છે. વકીલની જરૂરિયાત એટલી મહત્વપૂર્ણ અને અનિવાર્ય હતી કે ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા વકીલની અસરકારક નિમણૂક કરવામાં નિષ્ફળતા એ કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાનો અનાદર હતો. તે પણ એટલું જ સત્ય છે કે ન્યાયી અને યોગ્ય ટ્રાયલનો અભાવ એ કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૪ ની ફરજિયાત જોગવાઈઓના ભંગના કારણે ન્યાયિક પ્રક્રિયાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન હશે. [પેરા ૧૭] [૧૧૧-એચ; ૧૧૨-એ-જી]

૧.૪. ટ્રાયલ કોર્ટના સમગ્ર રેકૉર્ડનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછી, એવું જાણવા મળ્યું છે કે અપીલકર્તા/આરોપીને સબસ્ટન્શિયલ અને અર્થપૂર્ણ અર્થમાં વકીલની સહાય પૂરી પાડવામાં આવી ન હતી. અન્યથા ગણવું અને નિર્ણય લેવો એ વાસ્તવિકતાઓને અવગણવા સમાન હશે અને અગાઉ જણાવેલા મૂળભૂત સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને પણ અવગણવા સમાન હશે. [પેરા ૧૮] [૧૧૨-જી-એચ; ૧૧૩-એ]

૧.૫. એવી રજૂઆત કે બચાવપક્ષના વકીલ ન આપવાથી આરોપીને કોઈ પૂર્વગ્રહ/નુકસાન થતું નથી, તેથી આ કોર્ટે સેસન્સ જજ દ્વારા પૂર્ણ કરવામાં આવેલ ટ્રાયલ અને આરોપી સામે પાસ કરવામાં આવેલ દોષસિદ્ધિ અને સજા સામે વાંધો લેવાની જરૂર નથી, તે સ્વીકારી શકાય નહીં. કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજર એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે આરોપીને ન્યાયી ટ્રાયલ મળે. તે આવશ્યક છે કે આરોપીને ટ્રાયલમાં પોતાનો બચાવ કરવાની વ્યાજબી તક આપવામાં આવે. તેને ફરિયાદપક્ષ જે સાક્ષીઓ અને અન્ય પુરાવાઓ પર આધાર રાખી રહ્યો છે તેનો સામનો કરવાની

પણ મંજૂરી આપવામાં આવે છે. તેને તેની પસંદગીના વકીલની સહાય મેળવવાની પણ મંજૂરી છે, અને જો તે વકીલ રોકવા માટે અસમર્થ હોય, તો તેને તેના બચાવ માટે વકીલ આપવામાં આવે છે. વકીલ દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર એ ન્યાયી ટ્રાયલના અધિકારનો મુખ્ય ભાગ છે. જો આ લઘુત્તમ સુરક્ષા ધોરણો આરોપીને પૂરા પાડવામાં ન આવે; તો તે પોતે જ આરોપી માટે "પૂર્વગ્રહ/તુકસાન" છે. [પેરા ૧૯] [૧૧૩-બી-ઈ]

રફીક અહમદ ઉર્ફે રફી વિ. યુ.પી. રાજ્ય (૨૦૧૧) ૮ એસ.સી.સી. ૩૦૦ સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૧.૬. વાદગ્રસ્ત ચુકાદાઓ ટકાવી શકાય તેમ નથી. એડિશનલ સેસન્સ જજ દ્વારા લાદવામાં આવેલી દોષસિદ્ધિ અને સજા રદ કરવામાં આવે છે અને હાઈકોર્ટ દ્વારા પાસ કરવામાં આવેલ ચુકાદો અને હુકમ રદ કરવામાં આવે છે અને જો આરોપી પોતાની પસંદગીના વકીલ રોકવા માટે અસમર્થ હોય તો ટ્રાયલની શરૂઆતથી તેના અંત સુધી રાજ્યના વકીલને રોકીને ટ્રાયલ કોર્ટ આરોપીને સહાય કરશે તેવી સ્પષ્ટ સૂચના સાથે કાયદા અનુસાર નવેસરથી નિકાલ કરવા માટે કેસ ટ્રાયલ કોર્ટને રિમાન્ડ કરવામાં આવે છે. બનાવ વર્ષ ૧૯૯૭ નો હોવાથી, ટ્રાયલ કોર્ટને આ હુકમની જાણ થયાની તારીખથી શક્ય તેટલી ઝડપથી કોઈપણ સંજોગોમાં ત્રણ મહિનાની બાહ્ય મર્યાદામાં ટ્રાયલ પૂર્ણ કરવા અને આ કોર્ટને તેનો રિપોર્ટ કરવા માટે નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. [પેરા ૨૧] [૧૧૫-ડી-ઈ]

કરતાર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય (૧૯૯૪) ૩ એસ.સી.સી. ૫૬૯: ૧૯૯૪
(૨) એસ.સી.આર. ૩૭૫; જયેન્દ્ર વિષ્ણુ ઠાકુર વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૦૯) ૭
એસ.સી.સી. ૧૦૪: ૨૦૦૯ (૮) એસ.સી.આર. ૫૯૧; ઝાહિરા હબીબુલ્લાહ શેખ
(૫) વિ. ગુજરાત રાજ્ય (૨૦૦૬) ૩ એસ.સી.સી. ૩૭૪: ૨૦૦૬ (૨)
એસ.સી.આર. ૧૦૮૧; એમ.એચ. હોસ્કોટ વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ૧૯૭૮ (૩)
એસ.સી.સી. ૫૪૪: ૧૯૭૯ (૧) એસ.સી.આર. ૧૯૨; મોહમ્મદ સુફુર અલી વિ.
આસામ રાજ્ય (૨૦૧૧) ૪ એસ.સી.સી. ૭૨૯: ૨૦૧૧ (૩) એસ.સી.આર.
૨૦૯; હુસૈનારા ખાતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય (૧૯૮૦) ૧
એસ.સી.સી. ૯૮ : ૧૯૭૯ (૩) એસ.સી.આર. ૫૩૨; ખત્રી વિ. બિહાર રાજ્ય
(૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૬૨૭: ૧૯૮૧ (૨) એસ.સી.આર. ૪૦૮; રામ અવધ
વિ. યુ.પી. રાજ્ય ૧૯૯૯ ક્રિ.એલ.જે. ૪૦૮૩ – સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ચંદ્રમૌલિ કુ. પ્રસાદ દ્વારા:

૧.૧. આટલા લાંબા સમયગાળા દરમિયાન, ટ્રાયલ કોર્ટને એ અહેસાસ ન થયો કે અપીલકર્તાનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ વકીલ દ્વારા કરવામાં આવતું ન હતું અને જ થી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ ના રોજ અપીલકર્તાએ ટ્રાયલ કોર્ટના ધ્યાને મૂક્યું કે ગત કેટલીક તારીખથી, કોર્ટ દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલા વકીલ હાજર ન હતા અને તેથી, નવા

વકીલની નિમણૂક કરવામાં આવે. અપીલકર્તાની અરજ પર જ સદર તારીખે કોર્ટમાં હાજર એડવોકેટ 'એસબી' ને રાજ્યના ખર્ચે અપીલકર્તાનો બચાવ કરવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી, ૨૨ મી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ ના રોજ, અપીલકર્તાના વકીલ સદર 'એસબી' ની હાજરીમાં, ડોક્ટરો-ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૫૭ અને ૫૮; અને ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૫૯- એ.એસ.આઈ. ની જુબાનીઓ નોંધવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી, સાક્ષીઓ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૬૦ થી ૬૫ ના નિવેદનો અપીલકર્તાના વકીલ 'એસબી' ની હાજરીમાં નોંધવામાં આવ્યા હતા. આખરે અપીલકર્તાનું નિવેદન ૬ જી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ નોંધવામાં આવ્યું હતું અને ફરિયાદપક્ષ તરફથી દલીલો અંશતઃ સાંભળવામાં આવી હતી. આગામી સુનાવણી ૮ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ થઈ હતી જ્યારે ફરિયાદપક્ષ તરફથી દલીલો પૂર્ણ થઈ હતી અને કેસ બચાવપક્ષની દલીલો માટે ૧૨ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. આ સમગ્ર સમયગાળા દરમિયાન અપીલકર્તા કસ્ટડીમાં હતો. જ્યારે અપીલકર્તા તરફથી દલીલો સાંભળવાની હતી, ત્યારે પાછળથી તેમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા વકીલ એટલે કે 'એસબી' ને અહેસાસ થયો કે બચાવપક્ષના વકીલની ગેરહાજરીમાં ઉલટતપાસ વગર સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી અને તેમને છોડી મુકાયા હતા અને તે મુજબ, ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૧ ને ઉલટતપાસ માટે પુનઃ બોલાવવા માટે અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી. સદર અરજ મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૧ ની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી હતી અને ૨૩ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ તેમને ડિસ્ચાર્જ કરવામાં આવ્યા હતા. ટ્રાયલ કોર્ટે સદર તારીખે નોંધ્યું હતું કે આરોપીએ

અન્ય કોઈ સાક્ષીની ઉલટતપાસ માટે અરજ કરી ન હતી અને તે મુજબ, તેણે દલીલો સાંભળી અને કેસ ૨૬ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ ચુકાદા માટે રાખ્યો. અપીલકર્તાને દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો અને સજા સંભળાવવામાં આવી. [પેરા ૭]
[૧૧૮-જી-એચ; ૧૧૯-એ-એફ]

૧.૨. અપીલકર્તાને દોષિત ઠેરવતી વખતે ટ્રાયલ કોર્ટે માત્ર એવા સાક્ષીઓની જુબાની પર આધાર રાખ્યો નથી જેમની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી હતી પરંતુ એવા સાક્ષીઓની જુબાની પર પણ આધાર રાખ્યો છે જેમની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી ન હતી. ફોજદારી ટ્રાયલનું ભવિષ્ય સાક્ષીઓની સત્યતા અથવા અન્ય બાબતો પર આધારિત છે અને તેથી, તે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. સત્ય સુધી પહોંચવા માટે, તેની સત્યતા ચકાસવી જોઈએ અને તે હેતુ માટે ઉલટતપાસ એ કસોટીની એસિડ ટેસ્ટ છે. તે મુખ્ય તપાસમાં શપથ પર સાક્ષી દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદનની સત્યતાની ચકાસણી કરે છે. તેનો હેતુ સાક્ષીનો પુરાવો રદ કરવા યોગ્ય છે તે પ્રસ્થાપિત કરવા માટેના તથ્યો અને સામગ્રી મેળવવાનો છે. હાલના કેસમાં અપીલકર્તાને આ અધિકારથી માત્ર એટલા માટે વંચિત રાખવામાં આવ્યો હતો કારણ કે તે પોતે કાયદામાં તાલીમબદ્ધ ન હતો અને તેનો બચાવ કરવા માટે વકીલની સહાય આપવામાં આવી ન હતી. ગરીબી પણ તેની પસંદગીના વકીલ રોકવામાં વચ્ચે આવી હતી. [પેરા ૮] [૧૧૯-જી-એચ; ૧૨૦-એ-બી]

૧.૩. દોષસિદ્ધિ અને સજા માત્ર ટ્રાયલની પૂર્ણાવૃત્તિ પર જ લાદી શકાય છે જે ન્યાયી અને વ્યાજબી હોય. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે ફોજદારી ન્યાયની એડવર્સરી સિસ્ટમમાં, ટ્રાયલનો સામનો કરી રહેલી કોઈપણ વ્યક્તિને ન્યાયી ટ્રાયલની ખાતરી ત્યારે જ આપી શકાય જ્યારે તેને વકીલ પૂરો પાડવામાં આવે. તેના મૂળ ઘણા છે અને વિવિધ રીતે સ્થાન પામે છે. તે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કરારો અને માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક ઘોષણા (યુનિવર્સલ ડિક્લેરેશન ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સ) દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત છે, બંધારણીય રીતે ગેરંટીયુક્ત છે અને વૈધાનિક રીતે સુરક્ષિત છે. [પેરા ૯] [૧૨૦-સી-ડી]

૧.૪. ઇન્ટરનેશનલ કોવેનન્ટ ઓન સિવિલ એન્ડ પોલિટિકલ રાઈટ્સનો અનુચ્છેદ ૧૪ એ સહી કરનાર રાષ્ટ્રોના નાગરિકોને કોઈપણ ફોજદારી આરોપના નિર્ણયમાં વિવિધ અધિકારોની ગેરંટી આપે છે અને તેમને લઘુત્તમ ગેરંટી પ્રદાન કરે છે. અનુચ્છેદ ૧૪(૩)(ડી) ફોજદારી આરોપનો સામનો કરી રહેલી વ્યક્તિને કાં તો વ્યક્તિગત રીતે અથવા પોતાની પસંદગીના વકીલની સહાય દ્વારા પોતાનો બચાવ કરવા અને જો તેની પાસે કાનૂની સહાય ન હોય, તો તેને તેના અધિકારની જાણ કરવા અને જો તેની પાસે ચૂકવણી કરવા માટે પૂરતા સાધનો ન હોય તેવા કિસ્સામાં ચૂકવણી વિના તેને કાનૂની સહાય પૂરી પાડવા માટે હકદાર બનાવે છે. સભ્ય સમાજમાં અપવાદ વિના સ્વીકારવામાં આવે છે કે ગરીબ અને અજ્ઞાની માણસ કાયદા સમક્ષ એક મજબૂત અને શક્તિશાળી વિરોધી સમાન છે. પરંતુ જો કાયદો શું છે તે જણાવવા માટે કોઈ ન હોય તો ગરીબ અને અજ્ઞાની માણસ માટે તેનું કોઈ

મૂલ્ય નથી. અપીલકર્તા/અન્ય તમામ વ્યક્તિઓ માટે સમાન શરતો પર કોર્ટ તેના માટે ખુલ્લી છે તેવી માહિતીના અભાવે સમાનતાની ગેરંટી ભ્રામક છે. ઇન્ટરનેશનલ કોવેનન્ટ ઓન સિવિલ એન્ડ પોલિટિકલ રાઈટ્સ એ સભ્ય દેશોના ગરીબ નાગરિકોને બચાવ કરવાનો અધિકાર અને ચૂકવણી વિના કાનૂની સહાય મેળવવાના અધિકારની ગેરંટી આપે છે. માત્ર એટલું જ નહીં, યુનિવર્સલ ડિકલેરેશન ઓન હ્યુમન રાઈટ્સ યોગ્ય પ્રક્રિયા સુનિશ્ચિત કરે છે અને તેનો અનુચ્છેદ ૧૦ જોગવાઈ કરે છે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાના અધિકારો અને ફરજો અને પોતાની સામેના કોઈપણ ફોજદારી આરોપોના નિર્ણયમાં સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા ન્યાયી સુનાવણી માટે પૂર્ણ સમાનતામાં હકદાર છે. યુનિવર્સલ ડિકલેરેશન ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સનો અનુચ્છેદ ૧૧ ફોજદારી ગુનાનો આરોપ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને બચાવ માટે જરૂરી તમામ ગેરંટીઓની ખાતરી આપે છે. [પેરા ૧૦ અને ૧૧] [૧૨૦-ઈ-એફ; ૧૨૧-ડી-એચ; ૧૨૨-એ-બી]

૧.૫. ભારતના બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૧ ભારપૂર્વકની શરતોમાં આદેશ આપે છે કે કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના જીવન કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં અને તેનો અનુચ્છેદ ૨૨ (૧) આરોપિત વ્યક્તિને તેની પસંદગીના કાનૂની પ્રેક્ટિશનર દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર આપે છે. અનુચ્છેદ ૩૮ એ રાજ્ય પર એ સુનિશ્ચિત કરવાની ફરજ લાદે છે કે કાનૂની વ્યવસ્થામાં આર્થિક કે અન્ય અસમર્થતાઓના કારણે ન્યાયનો ઇનકાર

કરવામાં ન આવે અને આર્થિક કે અન્ય અસમર્થતા ધરાવતા દરેક નાગરિકને મફત કાનૂની સહાય પૂરી પાડવામાં આવે. [પેરા ૧૨] [૧૨૨-ઇ-એફ]

૧.૬. આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો અને ઘોષણાઓ અને બંધારણીય ગેરંટીઓ ઉપરાંત કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૩ ક્રિમિનલ કોર્ટ સમક્ષ ગુનાનો આરોપ ધરાવતી કોઈપણ વ્યક્તિને તેની પસંદગીના પ્લીડર દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર આપે છે. કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૪ સેસન્સ કોર્ટ દ્વારા ચલાવવા યોગ્ય કેસમાં આરોપનો સામનો કરી રહેલા આરોપીને રાજ્યના ખર્ચે કાનૂની સહાયની કલ્પના કરે છે. કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૪ ના સાદા વાંચન પરથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સેસન્સ કોર્ટ સમક્ષની ટ્રાયલમાં જો આરોપીનું પ્રતિનિધિત્વ પ્લીડર દ્વારા કરવામાં ન આવતું હોય અને તેની પાસે પૂરતા સાધનો ન હોય, તો કોર્ટ રાજ્યના ખર્ચે તેના બચાવ માટે એક પ્લીડર સોંપશે. મફત કાનૂની સહાયની પાત્રતા આરોપી તે હેતુ માટે અરજી કરે તેના પર નિર્ભર નથી, વાસ્તવમાં, કોર્ટ આરોપીને મફત કાનૂની સહાય મેળવવાના તેના અધિકાર વિશે જાણ કરવા અને તેને તે પૂરી પાડવા માટે બંધાયેલી છે. [પેરા ૧૩] [૧૨૨-જી-એચ; ૧૨૩-એ, જી-એચ; ૧૨૪-એ]

૧.૭. ગુનાનો આરોપ ધરાવતી વ્યક્તિનો વકીલની સેવાઓ મેળવવાનો અધિકાર ન્યાયી ટ્રાયલ માટે મૂળભૂત અને આવશ્યક છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨ (૧) માંથી ઉદ્ભવતો કાનૂની પ્રેક્ટિશનર દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર ૧૯૭૬ ના

જર મા સુધારા અધિનિયમ દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૯ એ માં સમાવિષ્ટ રાજ્યની નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના સમાવેશ અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૪ ના સબ-સેક્શન ૧ ના ઘડતર દ્વારા વધુ મજબૂત બન્યો છે. ટ્રાયલનો સામનો કરી રહેલી ગરીબ વ્યક્તિ કે જેનું જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા જોખમમાં છે તેને કાનૂની સહાય માત્ર બંધારણ અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજર દ્વારા જ નહીં પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો અને માનવ અધિકાર ઘોષણાઓ દ્વારા પણ ફરજિયાત બનાવવામાં આવી છે. જો વકીલ રોકવા માટે અસમર્થ ગરીબ આરોપીએ કાનૂની સહાય વિના ટ્રાયલમાંથી પસાર થવું પડે, તો આવી ટ્રાયલને વ્યાજબી, ન્યાયી અને યોગ્ય ગણી શકાય નહીં. ફોજદારી ટ્રાયલમાં સાંભળવાનો અધિકાર નિર્ણયક અને નકામો બની રહેશે જો તેની અંદર જ વકીલ મારફતે સાંભળવાનો અધિકાર શામેલ ન હોય. વ્યક્તિ એ વાત ચૂકી શકે નહીં કે કાયદામાં તાલીમબદ્ધ ન હોય તેવા બુદ્ધિશાળી અને શિક્ષિત પુરુષો પણ, જો ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવે તો કાયદાના વિજ્ઞાનમાં વારંવાર કૌશલ્ય ધરાવતા નથી. આવા આરોપીમાં માત્ર તેનો બચાવ યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવા માટે કૌશલ્ય અને જ્ઞાન બંનેનો અભાવ નથી હોતો પણ ઘણી વખત આરોપ સામે તેનું સમતુલન ગુમાવે છે. ન્યાયી ટ્રાયલ માટે કાર્યવાહીના દરેક તબક્કે વકીલના માર્ગદર્શક હાથની જરૂર હોય છે. જો આ બુદ્ધિશાળી પુરુષો માટે સાચું હોય, તો અજ્ઞાની અને નિરક્ષર અથવા ઓછી બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા લોકો માટે તે કેટલું સાચું છે! વકીલ વગરનો આરોપી દોષસિદ્ધિના જોખમનો સામનો કરે છે કારણ કે તે જાણતો નથી કે તેની નિર્દોષતા કેવી રીતે સાબિત કરવી. [પેરા ૧૪] [૧૨૪-બી-૭]

૧.૮ અપીલકર્તા પાકિસ્તાની છે અને નિરક્ષર જણાય છે. તેણે રાજ્યના ખર્ચે પોતાનો બચાવ કરવા માટે વકીલ રોકવા માટે વિનંતી કરી હતી જે પૂરી પાડવામાં આવી હતી પરંતુ કમનસીબે તેના માટે નિયુક્ત કરાયેલા વકીલ ગેરહાજર રહ્યા હતા અને વકીલની ગેરહાજરીમાં મોટી સંખ્યામાં સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી છે. તે સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી નથી અને અપીલકર્તાને દોષિત ઠેરવવા માટે તેમાંથી ઘણા પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. ટ્રાયલનો હવાલો ધરાવતા જજ ભૂલી ગયા કે ન્યાય વ્યવસ્થામાં જનતાનો વિશ્વાસ જાળવી રાખવાની તેમની પરમ ફરજ છે, જેને ઘણીવાર કાયદાની ગરિમાને ચકાસવાની અને જાળવી રાખવાની ફરજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ એ સમજવામાં નિષ્ફળ ગયા કે ન્યાય આપવામાં અસરકારક માધ્યમ બનવા માટે તેમણે પ્રેક્ષક અને રેકોર્ડિંગ મશીન બનવાનું બંધ કરવું જોઈએ પરંતુ સાચા નિષ્કર્ષ પર પહોંચવા, સત્ય શોધવા અને પક્ષકારો અને સમુદાય બંને માટે ન્યાયીપણા અને નિષ્પક્ષતા સાથે ન્યાય આપવા માટે જરૂરી તમામ સંબંધિત સામગ્રી મેળવવા માટે બુદ્ધિમત્તા અને સક્રિય રસ દર્શાવતા ટ્રાયલમાં સહભાગી બનવું જોઈએ. કારણ અને વિચારણા પર આધારિત મૂળભૂત સિદ્ધાંતો કોઈ અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકારે છે કે ફોજદારી ન્યાયની એડવર્સરી સિસ્ટમમાં કોર્ટમાં લાવવામાં આવેલા અપીલકર્તાને ન્યાયી ટ્રાયલ વિના આખરે દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો અને સજા સંભળાવવામાં આવી હતી. [પેરા ૧૫] [૧૨૪-એચ; ૧૨૫-એ-ડી]

હુસૈનારા ખાતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી બિહાર રાજ્ય (૧૯૯૮) ૧
એસ.સી.સી. ૯૮:૧૯૭૯ (૩) એસ.સી.આર. ૫૩૨- સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૧.૯. આટલા સમયના અંતરે તેની ડી નોવો ટ્રાયલ માટેનો નિર્દેશ આપી શકાય નહીં. ૧૯૯૭ ના બનાવ માટે, અપીલકર્તાની ૧૯૯૮ માં ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને ત્યારથી તે ન્યાયિક કસ્ટડીમાં છે. તેની સામે ૧૮.૦૨.૧૯૯૯ ના રોજ આરોપ ઘડવામાં આવ્યો હતો અને ફરિયાદપક્ષને તેના સાક્ષીઓ રજૂ કરવામાં પાંચ વર્ષથી વધુ સમય લાગ્યો હતો. એ સાચું છે કે બનાવમાં ચાર વ્યક્તિઓએ જીવ ગુમાવ્યા છે અને કેટલાક નિર્દોષ વ્યક્તિઓને ગંભીર ઇજાઓ પહોંચી છે. વધુમાં, આ ગુનો કથિત રીતે એક પાકિસ્તાની દ્વારા આચરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ આ પરિબળો કારણને ધૂંધળું કરતા નથી. આખરે, ભારત એક લોકશાહી દેશ છે અને કાયદાના શાસન દ્વારા શાસિત છે. અપીલકર્તા તેના સ્વપ્નમાં જલ્લાદનો ફાંસીનો ગાળિયો જોતો હશે અને સાત વર્ષથી વધુ સમય પહેલાં તેને મરણદંડની સજા ફટકારવામાં આવી ત્યારથી જાગતી વખતે દરેક ક્ષણે મરતો હશે. ઝડપી ટ્રાયલનો અધિકાર એ એક મૂળભૂત અધિકાર છે અને જો કે કડક સમય મર્યાદાને મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી પરંતુ હાલના કેસના તથ્યોમાં, આટલા સમયના અંતરે અપીલકર્તાની ડી નોવો ટ્રાયલ માટેનો નિર્દેશ આપવો એ ન્યાયની મશ્કરી હશે. સમય વીતવાની સાથે, સરનામામાં ફેરફાર અને અન્ય વિવિધ કારણોસર ઘણા સાક્ષીઓ મળી ન શકે તેવી અપેક્ષા છે અને તેમાંથી કેટલાક આ દુનિયામાં ન પાછા હોય. આમ, ટ્રાયલ પૂર્ણ કરવા માટેની કોઈપણ સમય મર્યાદા વ્યવહારુ રહેશે નહીં. [પેરા ૧૬] [૧૨૬-બી-એફ]

૧.૧૦. અપીલકર્તાની દોષસિદ્ધિ અને સજા ગુણદોષ પર નહીં પરંતુ એ આધાર પર દૂષિત થાય છે કે તેની ટ્રાયલ ન્યાયી અને યોગ્ય ન હતી. [પેરા ૧૭]
[૧૨૬-૭]

૧.૧૧. અપીલકર્તા સ્વીકાર્યપણે પાકિસ્તાની છે, તેણે ટ્રાયલ દરમિયાન અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૧૩ હેઠળના નિવેદનમાં આ સ્વીકાર્યું છે. તેની દોષસિદ્ધિ અને સજા ગેરકાયદેસર હોવાનું જણાયું છે અને તેનું કુદરતી પરિણામ જેલમાંથી તેની મુક્તિ હશે પરંતુ કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં, નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે તેને કાયદા અનુસાર તેના દેશમાં ડિપોર્ટ કરવામાં આવે અને ત્યાં સુધી તે જેલ કસ્ટડીમાં રહેશે. ઉપરોક્ત નિર્દેશ સાથે અપીલકર્તાની દોષસિદ્ધિ અને સજા રદ કરવામાં આવે છે. [પેરા ૧૮ અને ૧૯] [૧૨૬-એચ; ૧૨૭-એ-બી]

કેસ લો રેફરન્સ

એચ.એલ. દત્ત ન્યાયમૂર્તિ અનુસાર

૧૯૯૪ (૨) એસ.સી.આર. ૩૭૫	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૯
૨૦૦૯ (૮) એસ.સી.આર. ૫૯૧	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૦
૨૦૦૬ (૨) એસ.સી.આર. ૧૦૮૧	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૧
૧૯૭૯ (૧) એસ.સી.આર. ૧૯૨	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૨
૨૦૧૧ (૩) એસ.સી.આર. ૨૦૯	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૩

કેસ લો રેકૉર્ડ્સ

૧૯૭૯ (૩) એસ.સી.આર. ૫૩૨	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૪
૧૯૮૧ (૨) એસ.સી.આર. ૪૦૮	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૫
૧૯૯૯ ક્રિ.એલ.જે. ૪૦૮૩	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૬
(૨૦૧૧) ૮ એસ.સી.સી. ૩૦૦	સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.	પેરા ૧૯

સિવિલ એપેલેટ જ્યુરિસડિક્શન: ક્રીમિનલ અપીલ નંબર ૧૦૯૧/૨૦૦૬.

ક્રીમિનલ અપીલ નંબર ૪૧/૨૦૦૫ માં દિલ્હી બેંચની હાઇકોર્ટ ઓફ જ્યુડિકેયરના તારીખ ૦૪.૦૮.૨૦૦૬ ના ચુકાદા અને હુકમમાંથી.

અપીલકર્તા તરફે એમડી. મોબીન અખ્તર, અરુણ કુમાર બેરીવાલ. સામાવાળા તરફે જે.એસ. અત્રી, વી.કે. બીજુ, રાહુલ કૌશિક, અનિલ કાટિયાર, ડી.એસ. મહારા.

કોર્ટનો ચુકાદો અને હુકમ ન્યાયમૂર્તી એચ.એલ. દત્ત દ્વારા આપવામાં આવેલ.

૧. એક દોષિત, જે મરણાંડની ફાંસીના જોખમનો સામનો કરી રહ્યો છે, તે આ અપીલમાં આપણી સમક્ષ છે. તે એક નિરક્ષર વિદેશી નાગરિક છે અને પોતાનો બચાવ કરવા માટે વકીલ રોકવામાં અસમર્થ છે. તેના બચાવ માટે વકીલની સોંપણી વિના તારીખ ૦૩.૧૧.૨૦૦૪ ના રોજ ૧૯૯૮ ના સેસન્સ કેસ નંબર ૧૨૨ માં એડિશનલ સેસન્સ જજ, દિલ્હી દ્વારા તેની ટ્રાયલ ચલાવવામાં આવી, દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો અને મૃત્યુદંડની સજા ફટકારવામાં આવી. આવું પરિણામ મૃત્યુદંડની સજાની પુષ્ટિ માટે ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલા રેફરન્સ પર હાઈકોર્ટ દ્વારા સમર્થિત કરવામાં આવ્યું છે અને તેના તારીખ ૦૪.૦૮.૨૦૦૬ ના હુકમથી અપીલકર્તા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલને ફગાવી દીધી છે.

૨. દોષિત, (જેને હવે પછી "અપીલકર્તા" તરીકે ઉલ્લેખિત છે) પર ઇન્ડિયન પીનલ કોડ (ટૂંકમાં, "આઈ.પી.સી.") ની કલમો ૩૦૨/૩૦૭ અને એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટ, ૧૯૦૮ ની કલમ ૩ હેઠળ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો છે અને સજા સંભળાવવામાં આવી છે. ફરિયાદપક્ષનો કેસ, જેમ કે હાઈકોર્ટે નોંધ્યું છે, જે તથ્યોનું સચોટ નિવેદન જણાય છે, તે આ માર્ગો પર આગળ વધે છે:

"૨. તારીખ ૩૦-૧૨-૧૯૯૭ ના રોજ સાંજે આશરે ૬.૨૦ વાગ્યે અજમેરી ગેટથી નાંગલોઈ પોતાના રૂટ પર મુસાફરોને લઈ જતી એક બુલાર્ધન બસ નંબર DL-1P-3088 મુસાફરોને ઉતારવા માટે

રોહતક રોડ પર રામપુરા બસ સ્ટેન્ડ પર રોકાઈ હતી. જે ક્ષણે તે બસ ત્યાં રોકાઈ કે તરત જ બસની અંદર વિસ્ફોટ થયો જેના કારણે તેની ફ્લોર તૂટી ગઈ. સદર બસના ચાર મુસાફરો, એટલે કે, કુમારી તપોતી, તાજ મહંમદ, નારાયણ ઝા અને રાજીવ વર્માના મોત થયા અને સદર બસના કંડક્ટર સહિત ચોવીસ મુસાફરો સદર વિસ્ફોટના કારણે ઘાયલ થયા. વિસ્ફોટ સમયે બે પોલીસકર્મીઓ (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૪૧ અને ૫૨) સદર બસ સ્ટોપ પર ચેકિંગ ફરજ પર હતા. સ્થાનિક પોલીસ સ્ટેશનને તેઓએ આપેલી માહિતી પર પોલીસ ટીમ ઘટનાસ્થળે પહોંચી હતી. કાઈમ ટીમ અને બોમ્બ ડિસ્પોઝલ સ્ક્વોડને પણ બોલાવવામાં આવી હતી અને ક્ષતિગ્રસ્ત બસની તપાસ કરવામાં આવી હતી અને ઘટનાસ્થળેથી ભંગાર વગેરે ઉપાડીને સીલ કરવામાં આવ્યો હતો.

૩. રામપુરાના બસ સ્ટોપ પર ફરજ પરના બે પોલીસકર્મીઓમાંથી એક એવા હેડ કોન્સ્ટેબલ સુરેશ (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૪૧) ના નિવેદનના આધારે, પંજાબી બાગ પોલીસ સ્ટેશનમાં ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૭ અને એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટની કલમ ૩, ૪ અને ૫ હેઠળ કેસ નોંધવામાં આવ્યો હતો. તપાસ તુરંત શરૂ કરવામાં આવી હતી. બનાવના દિવસે જ કેટલાક ઘાયલ વ્યક્તિઓના મોત સાથે ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨ પણ ઉમેરવામાં આવી હતી. સદર ભયાનક બનાવ માટે જવાબદાર અપરાધીઓની શોધ પણ શરૂ કરવામાં

આવી હતી. જો કે, બે મહિનાથી વધુ સમય સુધી કોઈની પણ ધરપકડ કરી શકાઈ ન હતી.

૪. એપ્રિલ જણાય છે કે દિલ્હીમાં બોમ્બ વિસ્ફોટના વર્તમાન બનાવ સહિતના વિવિધ બનાવોના પરિણામે ઇન્ટેલિજન્સ એજન્સીઓ વધુ સક્રિય બની હતી અને શહેરમાં બોમ્બ વિસ્ફોટના બનાવો વિશે માહિતી એકઠી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. એ પ્રકાશમાં આવ્યું કે આતંકવાદી સંગઠનો સાથે સંકળાયેલા કેટલાક લોકો નિર્દોષ લોકોને મારીને અને બોમ્બ વિસ્ફોટ કરીને જાહેર મિલકતોને નુકસાન પહોંચાડીને આતંક ફેલાવવા માટે દિલ્હી શહેરમાં સક્રિયપણે કામ કરી રહ્યા હતા. ગુપ્ત માહિતીના આધારે પોલીસે ૨૭.૦૨.૧૯૯૮ ના રોજ દિલ્હીના જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલા કેટલાક મકાનોમાં દરોડા પાડ્યા હતા અને તે મકાનોમાંથી મોટી માત્રામાં હેન્ડ ગ્રેનેડ અને બોમ્બ બનાવવામાં વપરાતી સામગ્રી કબજે કરવામાં આવી હતી. કબજે કરવામાં આવેલા કેમિકલ્સ સીએફએસએલને મોકલવામાં આવ્યા હતા, જેણે પુષ્ટિ કરી હતી કે તે પોટેશિયમ ક્લોરેટ અને સલ્ફ્યુરિક એસિડ હતા અને તે ઓછા વિસ્ફોટકોના ઘટકો હોવાનો અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક વ્યક્તિઓની ધરપકડ પણ કરવામાં આવી હતી અને પૂછપરછ દરમિયાન તેઓએ પોલીસ સમક્ષ ખુલાસો કર્યો હતો કે તેઓ એક આતંકવાદી સંગઠનના સભ્યો હતા અને તેમનો હેતુ ભારતમાં નિર્દોષ મુસ્લિમોની હત્યાનો બદલો લેવા માટે બોમ્બ વિસ્ફોટ કરીને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં આતંક અને ગભરાટ ફેલાવવાનો હતો અને વધુમાં તેઓ જેહાદ માટે ભારત આવ્યા હતા. ૨૭.૦૨.૧૯૯૮ ના રોજ ૪ પોલીસે મુખ્ય દિલ્હી રેલ્વે સ્ટેશન પર

એફ.આઈ.આર. નંબર ૪૯/૧૯૯૮ થી ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમો ૧૨૧/૧૨૧-એ અને એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટની કલમો ૩, ૪ અને ૫ તેમજ આર્મ્સ એક્ટની કલમ ૨૫ હેઠળ કેસ નોંધ્યો હતો. પકડાયેલા આતંકવાદીઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી માહિતીના આધારે પોલીસે એક મહંમદ હુસૈન (જેઓ હવે આપણી સમક્ષ ક્રીમિનલ અપીલ નંબર ૪૧/૨૦૦૫ માં અપીલકર્તા છે અને તેમને હવેથી 'અપીલકર્તા' તરીકે ઉલ્લેખિત કરવામાં આવશે) સહિત વધુ ધરપકડો કરી હતી. અન્ય પકડાયેલા આતંકવાદીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીના પગલે લાજપત નગરમાં આવેલા તેના ઘર પર દરોડો પાડવામાં આવ્યો ત્યારે અપીલકર્તાને પકડી પાડવામાં આવ્યો હતો. ફરિયાદપક્ષના કેસ મુજબ પોલીસે ખટખટાવતા અપીલકર્તાએ પોતે જ દરવાજો ખોલ્યો હતો અને પોલીસ પાર્ટીને જોઈને તેણે તે સમયે તેના હાથમાં રહેલી પિસ્તોલમાંથી પોલીસકર્મીઓ પર ગોળીબાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો પરંતુ તે સફળ થઈ શક્યો ન હતો અને તેને પકડી પાડવામાં આવ્યો હતો. તેની પિસ્તોલ જપ્ત કરવામાં આવી હતી. એવું જણાય છે કે પોલીસ દ્વારા કરવામાં આવેલી પૂછપરછ દરમિયાન અપીલકર્તા અને અન્ય ત્રણ વ્યક્તિઓ, એટલે કે, અબ્દુલ રહમાન, મહંમદ એઝાઝ અહમદ અને મહંમદ મકસૂદે ૩૦.૧૨.૧૯૯૭ ના રોજ બસમાં બોમ્બ વિસ્ફોટના વર્તમાન બનાવમાં તેમની સંડોવણી હોવાની કબૂલાત કરી હતી. તે માહિતી પછી કાઈમ બ્રાન્ચ દ્વારા ૧૮.૦૩.૧૯૯૮ ના રોજ પંજાબી બાગ પોલીસ સ્ટેશનને મોકલવામાં આવી હતી અને તે મુજબ આ ચારેય વ્યક્તિઓની ૨૧.૩.૧૯૯૮ ના રોજ વર્તમાન કેસ માટે પણ ઔપચારિક ધરપકડ કરવામાં આવી હતી, જે તારીખ માટે વર્તમાન કેસના

તપાસ અમલદારે એફ.આઈ.આર. નંબર ૪૯/૧૯૯૮ ના ઉપર ઉલ્લેખિત કેસનો હવાલો ધરાવતી કોર્ટમાંથી પ્રોડક્શન વોરંટ મેળવીને કોર્ટમાં તેમની રજૂઆતની માંગ કરી હતી. તપાસ અમલદારે અપીલકર્તાના સંબંધમાં ટેસ્ટ આઈડેન્ટિફિકેશન પરેડ (ટી.આઈ.પી.) યોજવા માટે તે જ દિવસે સંબંધિત કોર્ટ સમક્ષ અરજી કરી હતી, જે વિસ્ફોટમાં સંકળાયેલી બસના કંડક્ટર એવા ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧ દર્શન કુમાર દ્વારા એક મુસાફર અંગે વ્યક્ત કરાયેલી શંકાને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવી હતી, જે પહાડગંજ બસ સ્ટોપ પરથી નાંગલોઈ જવા માટે રેક્સીનની બેગ સાથે તેમની બસમાં ચડ્યો હતો પરંતુ નાંગલોઈ જવાને બદલે તે કરોલ બાગ ખાતે બસમાંથી ઉતરી ગયો હતો અને પોતાની રેક્સીનની બેગ તેણે લીધેલી સીટની નીચે છોડી દીધી હતી જે કંડક્ટરની સીટ પાસે હતી. કંડક્ટરે તે મુસાફરનું વર્ણન આપ્યું હતું. ફરિયાદપક્ષના કેસ મુજબ વિસ્ફોટ તે સીટની નીચે થયો હતો જેના પર તે મુસાફર બેઠો હતો અને જેની નીચે તેણે પોતાની રેક્સીનની બેગ રાખી હતી. જોકે ૨૧-૦૩-૯૮ ના રોજ અપીલકર્તાએ ઓળખ પરેડ યોજવા સામે કોઈ વાંધો ઉઠાવ્યો ન હતો પરંતુ પોલીસે તેના ફોટોગ્રાફ્સ લીધા હોવાનું જણાવીને તેણે ૨૩-૦૩-૯૮ ના રોજ યોજાનાર ટેસ્ટ આઈડેન્ટિફિકેશન પરેડમાં જોડાવાનો ઇનકાર કર્યો હતો.

૫. વર્તમાન કેસની તપાસ દરમિયાન બોમ્બ વિસ્ફોટના સ્થળેથી એકત્ર કરાયેલ ભંગાર અને બસ વગેરેના કેટલાક ક્ષતિગ્રસ્ત ટુકડા સેન્ટ્રલ ફોરેન્સિક લેબોરેટરી (સી.એફ.એસ.એલ.) માં મોકલવામાં આવ્યા હતા અને તપાસ પછી એવો ખુલાસો થયો હતો કે જમ કરાયેલી સામગ્રીમાં કલોરેટ, નાઇટ્રેટ, સલ્ફેટ અને

ખાંડનું વિસ્ફોટક મિશ્રણ મળી આવ્યું હતું. આ કેમિકલ્સનું મિશ્રણ, સીએફએસએલ રિપોર્ટ આંક પીડબલ્યુ-૩૪/એ મુજબ, વિસ્ફોટકો/બોમ્બ બનાવવા માટે વપરાય છે અને સલ્ફ્યુરિક એસિડની પ્રક્રિયા દ્વારા મિશ્રણ શરૂ થઈ શક્યું હોત અને સદર મિશ્રણ "વિસ્ફોટક પદાર્થ" હતું.

૬. વર્તમાન કેસની તપાસ પૂરી થતાં પોલીસે ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭/૧૨૦-બી અને એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટની કલમ ૩ અને ૪ હેઠળના ગુનાઓ આચરવા બદલ ચાર આરોપીઓ સામે કોર્ટમાં ચાર્જશીટ દાખલ કરી હતી. યોગ્ય સમયે ચાર વ્યક્તિઓને સેસન્સ કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. વિદ્વાન એડિશનલ સેસન્સ જજે તારીખ ૧૮.૨.૧૯૯૯ ના હુકમથી ત્રણ આરોપીઓ એટલે કે અબ્દુલ રહમાન, મહંમદ મકસૂદ અને એઝાઝ અહમદને મુક્ત કર્યા હતા જ્યારે ચોથા આરોપી મહંમદ હુસૈન ઉર્ફે ઝુલફિકાર (હાલના અપીલકર્તા) સામે ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭ અને કલમ ૩ અને વિકલ્પે એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટની કલમ ૪(બી) હેઠળ આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હતા. અપીલકર્તાએ તેની સામે ઘડવામાં આવેલા આરોપો સામે ગુનાનો ઇનકાર કર્યો હતો અને ટ્રાયલ ચલાવવાની માગણી કરી હતી."

૩. ફરિયાદપક્ષે ૬૫ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી અને ફરિયાદપક્ષના પુરાવા પૂરા થતાં, કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજર (ટૂંકમાં, "સી.આર.પી.સી.") ની કલમ ૩૧૩ હેઠળ અપીલકર્તાનું નિવેદન નોંધવામાં આવ્યું હતું, જેમણે પોતાના વાંકનો

ઈનકાર કર્યો હતો અને ખોટી રીતે ફસાવવામાં આવ્યા હોવાની અરજ કરી હતી. ટ્રાયલ કોર્ટે, ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓના પુરાવાની મૂલવણી કરીને, અપીલકર્તાને આરોપો માટે દોષિત ઠેરવ્યો હતો અને તે મુજબ, મરણદંડની સજા ફટકારી હતી. દોષસિદ્ધિ અને સજાને હાઈકોર્ટ દ્વારા સમર્થિત કરવામાં આવી છે. આ તબક્કે જ, એ નોંધવું સંબંધિત છે કે અપીલકર્તાએ ટ્રાયલ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટ બંને સમક્ષ અરજ કરી હતી કે તેમને ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ આપવામાં આવી ન હતી અને તેમને વકીલના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા. હાઈકોર્ટે આ દલીલની નોંધ લીધી છે અને અપીલકર્તાની વિરુદ્ધમાં જવાબ આપ્યો છે. હાઈકોર્ટના શબ્દોમાં:

"જપ. આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરતા શ્રી લુથરા એક દલીલ સાથે આવ્યા કે આ કેસ, વાસ્તવમાં, નવેસરથી ટ્રાયલ માટે ટ્રાયલ કોર્ટમાં પરત મોકલવાની જરૂર છે કારણ કે ટ્રાયલ કોર્ટનો રેકૉર્ડ જાહેર કરશે કે આરોપીને ન્યાયી ટ્રાયલ મળી ન હતી કારણ કે મોટાભાગની સુનાવણી વખતે જ્યારે મહત્વના સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી ત્યારે તેનું પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવ્યું ન હતું અને ટ્રાયલ કોર્ટે તેને રાજ્યના ખર્ચે કાનૂની સહાય પૂરી પાડવાની તસ્દી લીધી ન હતી અને તેમ ન કરીને ટ્રાયલ કોર્ટે, વાસ્તવમાં, એ સુનિશ્ચિત કરવાની તેની પવિત્ર ફરજ નિભાવવામાં નિષ્ફળ ગઈ કે આરોપીનો ટ્રાયલના તમામ તબક્કે કાં તો તેના ખાનગી વકીલ દ્વારા અથવા ખાનગી વકીલની ગેરહાજરીમાં એક અનુભવી અને જવાબદાર એમિકસ ક્યુરી દ્વારા યોગ્ય અને અસરકારક

રીતે બચાવ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી લુથરાએ એ પણ રજૂઆત કરી હતી કે, વાસ્તવમાં, વિદ્વાન એડિશનલ સેસન્સ જજે પોતે આરોપીના વકીલની ગેરહાજરીમાં તપાસવામાં આવેલા સાક્ષીઓને પ્રશ્નો પૂછીને ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓના પુરાવાની નોંધણી સમયે સક્રિય ભાગ લેવો જોઈતો હતો. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ અને ૨૨ હેઠળ ન્યાયી ટ્રાયલ માટે આરોપીને મળેલા અધિકારનું, આ રીતે, ઉલ્લંઘન થયું છે. આ દલીલના સમર્થનમાં જે, વાસ્તવમાં, અપીલકર્તા માટે મુખ્ય આધારરૂપ જણાય છે, શ્રી સિદ્ધાર્થ લુથરાએ નામદાર સુપ્રિમ કોર્ટના કેટલાક ચુકાદાઓનો પણ સંદર્ભ આપ્યો જે AIR 1997 SC 1023, 1994 Supp. (3) SCC 321, AIR 1986 SC 991 અને 1983 (III) SCC 307 તરીકે પુનઃઉત્પાદિત થયેલ છે. 1987 (1) Crimes 133, "અર્જુન કરમાકર વિ. આસામ રાજ્ય" તરીકે અહેવાલ થયેલ ગુવાહાટી હાઈકોર્ટના એક ચુકાદા પર પણ શ્રી લુથરા દ્વારા આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

૪૬. અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા કાનૂની પ્રસ્તાવ વિશે કોઈ વિવાદ હોઈ શકે નહીં કે એ કોર્ટની ફરજ છે કે તે જુએ અને સુનિશ્ચિત કરે કે ક્રિમિનલ ટ્રાયલમાં આરોપીનું બચાવપક્ષના વકીલ દ્વારા ખંતપૂર્વક પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવે અને જો ટ્રાયલ

દરમિયાન ગરીબી વગેરેના કારણે આરોપીનું પ્રતિનિધિત્વ ન થાય, તો તેને રાજ્યના ખર્ચે કાનૂની સહાય પૂરી પાડવાની કોર્ટની ફરજ બને છે. ટ્રાયલ કોર્ટના ચુકાદા પરથી અમોને માલૂમ પડે છે કે આ મુદ્દો ટ્રાયલ દરમિયાન આરોપી વતી તેને પૂરા પાડવામાં આવેલા એમિક્સ ક્યુરી દ્વારા પણ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો જ્યારે તેના ખાનગી વકીલે તેના માટે હાજર રહેવાનું બંધ કરી દીધું હતું. વિદ્વાન ટ્રાયલ કોર્ટે ચુકાદાના પેરા નંબર ૧૦૧ માં આ દલીલનો સામનો કર્યો જે નીચે મુજબ છે:—

"આગળ એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે આરોપી દ્વારા મહત્વના સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી નથી અને તેથી, તેમની જુબાની તેની વિરુદ્ધ વાંચી શકાય નહીં. હું ઉમેરી શકું કે ટ્રાયલની શરૂઆતથી જ, આરોપીનું પ્રતિનિધિત્વ વકીલ શ્રી રિયાઝ મહંમદ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે અને તેમણે કેટલાક સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરી હતી. પાછળથી, જ્યારે શ્રી રિયાઝ મહંમદ કેટલીક તારીખો પર કોર્ટમાં હાજર રહ્યા ન હતા, ત્યારે શ્રીમતી સાધના ભાટિયાને રાજ્યના ખર્ચે આરોપીનો બચાવ કરવા માટે એમિક્સ-ક્યુરી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. જો આરોપીએ કેટલાક સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવાનું પસંદ ન કર્યું હોય, તો તેને તેમ કરવા માટે મજબૂર કરી શકાય નહીં. તદુપરાંત, પાછળથી એક આરોપીએ કલમ ૧ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧ શ્રી દર્શન કુમારની ઉલટતપાસ માટે અરજ કરી હતી, જે

મંજૂર કરવામાં આવી હતી જોકે તે લાંબા સમય પછી મોડા તબક્કે દાખલ કરવામાં આવી હતી. આરોપીએ અન્ય કોઈ સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી ન હતી. માત્ર એટલું જ નહીં, ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧ શ્રી દર્શન કુમારનું નિવેદન ૧૮-૦૫-૧૯૯૯ ના રોજ નોંધવામાં આવ્યું હતું અને તેઓ ૩-૬-૧૯૯૯ અને ૧૩-૦૮-૧૯૯૯ ના રોજ પણ હાજર હતા, પરંતુ ત્રણેય તારીખો પર, આરોપીની વિનંતી પર આ સાક્ષીની ઉલટતપાસ મુલતવી રાખવામાં આવી હતી, જેમને આખરે શૂન્ય ઉલટતપાસ સાથે ડિસ્ચાર્જ કરવામાં આવ્યા હતા. આ દર્શાવે છે કે આરોપી પોતે સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવામાં રસ ધરાવતો ન હતો. આમ, આ રજૂઆત પણ ગુણદોષ વિનાની છે."

૪૭. અમે પણ ટ્રાયલ કોર્ટના રેકૉર્ડનો જાતે અભ્યાસ કર્યો છે અને અમોને ખાતરી થઈ છે કે આ એવો કેસ નથી જ્યાં એવું કહી શકાય કે આરોપીને ન્યાયી ટ્રાયલ મળી ન હતી અથવા તેને કાનૂની સહાયનો ઈનકાર કરવામાં આવ્યો હતો. આરોપીના આ વાંધા પર વિદ્વાન એડિશનલ સેસન્સ જજના ઉપર ટાંકેલા વિચારો સાથે અમે સંપૂર્ણ રીતે સહમત છીએ અને અમે અપીલકર્તાની એ અરજ સ્વીકારવાનો ઈનકાર કરીએ છીએ કે આ કેસ નવી સરસ ટાસ્ક/પુનઃ ટ્રાયલ માટે પરત મોકલવો જોઈએ."

૪. મેં અપીલકર્તા માટે વિદ્વાન વકીલ શ્રી મોબીન અખ્તર અને રાજ્ય માટે વિદ્વાન સિનિયર વકીલ શ્રી જે.એસ. અત્રીને સાંભળ્યા છે.

૫. આ કોર્ટમાં, ગુણદોષ સિવાય, ચુકાદાઓ પર સવાલ ઉઠાવતા જણાવાયું છે કે અપીલકર્તાને કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો છે અને ટ્રાયલનું સંચાલન સી.આર.પી.સી. ની જોગવાઈઓ હેઠળ નિર્ધારિત પ્રક્રિયાથી વિપરીત છે અને, ખાસ કરીને, તેને ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ આપવામાં આવી ન હતી અને વકીલના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવ્યો હતો. ઉપરોક્ત મુદ્દો અતિ મહત્વનો હોવાથી, હું અપીલની ગુણદોષની બાબતો પર ચર્ચા કરું તે પહેલાં તે મુદ્દાનો જવાબ આપવાનું મેં યોગ્ય માન્યું છે. તેથી, પ્રથમ, હું આ મુદ્દા પર વિચાર કરીશ; અપીલકર્તાને ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ આપવામાં આવી હતી કે કેમ અને, તેને વકીલના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવ્યો હતો કે કેમ. આ મુદ્દાનો જવાબ આપવા માટે, કેસના તથ્યો અથવા ફરિયાદપક્ષના કેસની આસપાસના સંજોગો પર ચર્ચા કરવી જરૂરી ન હોઈ શકે સિવાય કે તેઓ ઉપરોક્ત મુદ્દા પર પ્રકાશ પાડે છે.

૬. ઉપરોક્ત મુદ્દાનો જવાબ આપવા માટે, ટ્રાયલ કોર્ટની કાર્યવાહી જોવી જરૂરી છે જે નીચે મુજબ છે:

"ક.જ.૯૮

ઉપસ્થિત: એ.પી.પી.

તમામ આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં .

તમામ આરોપીઓએ જણાવ્યું કે તેઓ કોઈ વકીલ રોકવાની સ્થિતિમાં નથી અને કાનૂની સહાયમાંથી વકીલ પૂરા પાડવામાં આવે.

કાનૂની સહાયમાંથી તમામ આરોપીઓને કાનૂની સહાય પૂરી પાડવામાં આવે.

તમામ આરોપીઓએ દસ્તાવેજોની ચકાસણી કરવા માટે વધુ સમય માંગ્યો. મંજૂર. ચકાસણી માટે ૨૦.૭.૯૮ ના રોજ મુકો..

સહી/ -

એમ.એમ./દિલ્લી

૨૦/૭/૯૮

ઉપસ્થિત: એ.પી.પી.

શ્રી વી.કે. જૈન, એડવોકેટ સાથે તમામ આરોપીઓ ન્યાયિક કસ્ટડીમાં.

શ્રી જૈને દસ્તાવેજોની ચકાસણી કરવા માટે સમય માંગ્યો.

શ્રી જૈન જણાવે છે કે તેઓ વધુ સમય માટે અરજી કરી રહ્યા છે
(અવાચ્ય) મંજૂર.

ચકાસણી માટે ૨૯/૭/૯૮ ના રોજ મુકો.

સહી./ -

એમ.એમ./દિલ્લી

૨૦.૭.૯૮

૨૯/૭/૯૮

ઉપસ્થિત: એ.પી.પી.

લીગલ એઈડમાંથી શ્રી વી.કે. જૈન, એડવોકેટ સાથે તમામ આરોપી
ન્યાયિક હિરાસતમાં .

શ્રી જૈન વધુ સમય માટે વિનંતી કરે છે. મંજૂર.

ચકાસણી માટે ૬/૮/૯૮ ના રોજ મુકો.

સહી./ -

એમ.એમ./દિલ્લી

૨૯.૭.૯૮

૬.૮.૯૮

ઉપસ્થિત: એ.પી.પી.

શ્રી વિજય કુ. જૈન, એડવોકેટ સાથે તમામ આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં .

શ્રી જૈને જણાવ્યું કે તમામ આરોપીઓને ચાર્જશીટ સાથે દાખલ કરાયેલા દસ્તાવેજોની સંપૂર્ણ નકલો પૂરી પાડવામાં આવી છે. તેથી સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૨૦૭ ની જોગવાઈઓનું પાલન થાય છે. હાલનો કેસ ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭ અને એક્સપ્લોઝિવ સબસ્ટન્સીસ એક્ટની કલમ ૩, ૪, ૫ હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુનાઓને પણ સ્પર્શે છે જે માત્ર સેસન્સ કોર્ટ દ્વારા ચલાવવા યોગ્ય છે. હાલનો કેસ સેસન્સ કોર્ટમાં મોકલવા (કમિટ કરવા) પાત્ર છે. હું તે મુજબ હાલનો કેસ સેસન્સ કોર્ટમાં મોકલું છું.

આરોપીઓને ૨૦.૮.૯૮ ના રોજ સેસન્સ કોર્ટ સમક્ષ હાજર રહેવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.

અહલમદને તમામ રીતે સંપૂર્ણ ફાઇલ સેસન્સ કોર્ટમાં મોકલવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.

પી.પી. ને પણ નોટિસ ઇશ્યુ કરવામાં આવે.

સહી./ -

એમ.એમ./દિલ્લી

૬.૮.૯૮

૧૮/૫/૯૯

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧ અંશતઃ તપાસાયા અને તેમની ઉલટતપાસ આરોપીની વિનંતી પર મુલતવી રાખવામાં આવી કારણ કે તેમના વકીલ ફિરોઝ ખાન કોર્ટમાં હાજર રહ્યા નથી.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧ ને સુનાવણીની આગામી તારીખ માટે બાંધી રાખવામાં આવ્યા છે.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨ તપાસાયા અને ડિસ્ટ્યાર્જ કરાયા. હાજર આઈ.ઓ.

સત્ય પ્રકાશ સિવાય અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

૩/૬/૯૯ ના રોજ બાકી પુરાવા માટે આવવું.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૮/૫/૯૯

૩/૬/૯૯

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી વકીલ સાથે ન્યાયિક હિરાસતમાં હાજર. ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૩, ૪ હાજર, તપાસાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧, દર્શન કુમાર, ગણેશ શર્મા હાજર છે પરંતુ બચાવપક્ષના વકીલની વિનંતી પર તેમની તપાસ કરવામાં આવી નથી કારણ કે તેમણે નિવેદન વાંચ્યું નથી. વિનંતી ધ્યાને લેતા, બંને સાક્ષીઓને સુનાવણીની આગામી તારીખ માટે બાંધી રાખવામાં આવ્યા છે. ઇન્સ્પેક્ટર સત્ય પ્રકાશ આઈ.ઓ. પણ છે અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા. હવે ૨૦/૭/૯૯ ના રોજ પી.ઈ. માટે આવવું.

સહી/-

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૩/૬/૯૯

૨૦.૭.૯૯

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

શ્રી ફિરોઝ ખાન, એડવોકેટ, એમિક્સ ક્યુરી સાથે આરોપી જે.સી. માં ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૫, ૬ અને ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૭ તપાસાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા. ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી દર્શન કુમાર બજાવણી થવા છતાં ગેરહાજર. રૂ. ૫૦૦/- ની રકમના જામીનપાત્ર વોરંટ ઇશ્યુ

કરો. ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી સત્ય પ્રકાશ, ઇન્સ્પેક્ટર ૨૬.૭.૯૯ સુધી રજા પર હોવાનું અહેવાલ છે. હવે ૧૩.૮.૯૯ ના રોજ બાકી પી.ઈ. માટે આવવું.

સહી./ -

એ.એસ.જે.

૨૦.૭.૯૯

૧૩.૮.૯૯

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧, ૮ અને ૯ તપાસાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

આ કેસના આઈ.ઓ. સિવાય અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી સંતોષ કુ. ઝા ગામ ઘાગજરી, જી. મધુભાની પત્ના, પી.એસ. મણિ પટ્ટી, પોસ્ટ ઓફિસ ઘાગજરી, બિહાર ખાતે શિફ્ટ થયા છે. તેમને તેમના નવા સરનામે સમન્સ મોકલવામાં આવે.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી અશોક કુમારની બજવણી થઈ શકી નથી. તેમની બજવણી આઈ.ઓ. મારફતે કરવામાં આવે. એસ.આઈ. અશોક

કુમારની બજવણી થઈ છે પરંતુ તેમણે વિનંતી મોકલી છે કે તેઓ હાઈકોર્ટ ગયા હતા. ૧.૯.૯૯ ના રોજ આર.પી.ઈ. માટે આવવું.

સહી./ –

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૪/૧૦/૯૯

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧૦, ૧૧, ૧૨ અને ૧૩ હાજર, તપાસાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી સંતોષ કુમાર ઝા ની બજવણી થઈ છે પરંતુ બજવણી છતાં ગેરહાજર. ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી અશોક કુમારની બજવણી થઈ છે પરંતુ વિનંતી મોકલી છે કે તેમણે ફરજ પર હાજર રહેવાનું હતું અને આજે મુક્તિ આપવામાં આવે.

આજે હાજર ૧૦ ને ડિસ્ચાર્જ કરવામાં આવે છે. સાક્ષીઓને ફરીથી સમન્સ મોકલવામાં આવે.

૨/૧૧/૯૯ ના રોજ પુરાવા માટે કેસ સૂચિબદ્ધ કરો.

સહી./ –

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૪/૧૧/૯૯ (અન્યથા)

૨.૧૧.૯૯

ઉપસ્થિત: અગાઉ મુજબ.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૧૪ તપાસાયા અને ડિસ્ટ્યાર્જ કરાયા.

આઈ.ઓ. સત્ય પ્રકાશ સિવાય અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી. સુનિલ કુ. શર્માના માતા હાજર છે અને રજૂઆત કરે છે કે તેઓ પથારીમાંથી ખસી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી. તેમની વિનંતી ધ્યાને લેતા અને બસમાં વિસ્ફોટ સાબિત કરવા માટે અન્ય સંખ્યાબંધ સાક્ષીઓ છે. તેમનું નામ સાક્ષીઓની યાદીમાંથી રદ કરવામાં આવે અને સમન્સ મોકલવાની જરૂર નથી.

૩.૧૨.૯૯ ના રોજ આર.પી.ઈ. માટે કેસ સૂચિબદ્ધ કરો.

સહી./-

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૨૭/૭/૨૦૦૦

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે એડિશનલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૧૫ થી ૧૭ તપાસાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ એસ.આઈ. ઓમ પ્રકાશ અને એસ.આઈ.

સત્ય પ્રકાશ, આઈ.ઓ. ઓ એ વિનંતી મોકલી છે. ફરિયાદપક્ષના

સાક્ષીઓ ડો. કે. ગોયલ અને ડો. અશોક જેસ્વાલ બજવણી વિનાના

છે. પુનઃ સમન્સ મોકલો.

હવે, ૨૫/૦૮/૨૦૦૦ ના રોજ આર.પી.ઈ. માટે કેસ સૂચિબદ્ધ કરો.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૨૦/૮/૨૦૦૦

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે એડિશનલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૧૮ અને ૧૯ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા

અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

આજ માટે અન્ય કોઈ સાક્ષીની બજવણી થઈ નથી.

હવે, ૬/૧૧/૨૦૦૦ ના રોજ પી.ઈ. માટે કેસ સૂચિબદ્ધ કરો.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૨૯.૧૧.૨૦૦૦

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે એડિશનલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨૦ તપાસાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી. ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી એસ.આઈ. ઓમ પ્રકાશની બજવણી થઈ છે પરંતુ બજવણી છતાં ગેરહાજર. તેમની સામે રૂ. ૫૦૦/- ની રકમના જામીનપાત્ર વોરંટ ઈશ્યુ કરો. તમામ બાકી સાક્ષીઓને ૧૦.૧.૨૦૦૧ ના રોજ આઈ.ઓ. મારફતે સમન્સ મોકલવામાં આવે.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૦.૧.૨૦૦૧

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨૧ અને ૨૨ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા. આઈ.ઓ. સિવાય અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી રાજેન્દ્ર સિંહ બિષ્ટ બજવણી છતાં ગેરહાજર છે. તેમની સામે રૂ. ૫૦૦/- ની રકમના જામીનપાત્ર વોરંટ ઇશ્યુ કરો. હવે ૧૪.૨.૨૦૦૧ ના રોજ આર.પી.ઈ. માટે કેસ સૂચિબદ્ધ કરો.

સહી./-

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૪/૨/૨૦૦૧

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે એડિશનલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨૩ અને ૨૪ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

આજ માટે અન્ય કોઈ સાક્ષીની બજવણી થઈ નથી.

આઈ.ઓ., એસ.આઈ. ઓમ પ્રકાશ બજવણી છતાં ગેરહાજર છે.

તેમની સામે રૂ. ૫૦૦/- ની રકમના જામીનપાત્ર વોરંટ ઇશ્યુ કરો.

હવે, ૧૪/૩/૨૦૦૧ ના રોજ તમામ આર.પી.ઈ. માટે કેસ મુકો.

સહી./-

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૪.૩.૨૦૦૧

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

વકીલ સાથે આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨૫, ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨૬,
ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨૭ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને
ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

અન્ય કોઈ સાક્ષી હાજર નથી, કારણ કે અન્ય કોઈની બજવણી થઈ
નથી.

હવે ૧૧.૪.૨૦૦૧ ના રોજ પી.ઈ. માટે કેસ સૂચિબદ્ધ કરો.

સહી./ –

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૧.૪.૨૦૦૧

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૨૮ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

સાક્ષીઓ સુનિલ કુમાર, એમડી. નારિયા, ભગીરથ પ્રસાદ અને રાજ કુમાર વર્મા આપેલા સરનામે રહેતા નથી તેવો અહેવાલ છે. તે તમામ સમન્સ આઈ.ઓ. મારફતે મોકલવામાં આવે.

અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

તમામ આર.પી.ઈ. રજૂ કરવા માટે ફરિયાદપક્ષને અંતિમ તક આપવામાં આવે છે.

હવે ૮.૫.૨૦૦૧ ના રોજ આવવું.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૪/૭/૨૦૦૧

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૨૯, ૩૦, ૩૧ અને ૩૨ તપાસાયા,
ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

આજ માટે અન્ય કોઈ સાક્ષીની બજવણી થઈ નથી.

હવે ૧૩/૮/૦૧ ના રોજ તમામ આર.પી.ઈ. માટે કેસ મુકો.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૧.૨.૨૦૦૨

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે એડિશનલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં હાજર છે.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૩૩ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને
ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

આઈ.ઓ. સિવાય અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

હવે ૨૬.૩.૨૦૦૨ ના રોજ આર.પી.ઈ. માટે આવવું.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૨૬/૩/૦૨

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે એડિશનલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં. ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૩૪, ૩૫, ૩૬
અને ૩૭ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી. હવે ૭/૫/૦૨ ના રોજ
આર.પી.ઈ. માટે આવવું.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૨૪/૦૯/૦૨

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૪૨ અને ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૪૩
તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

હવે ૧૮.૧૦.૦૨ ના રોજ તમામ આર.પી.ઈ. માટે આવવું.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૮/૧૦/૦૨

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે શ્રી જીતેન્દ્ર કક્કર, એડિશનલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૪૪ અને ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૪૫
તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

હવે ૧૩/૧૨/૦૨ ના રોજ તમામ આર.પી.ઈ. માટે કેસ સૂચિબદ્ધ
કરો.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૩.૧૨.૦૨

ઉપસ્થિત: આરોપી ન્યાયિક કસ્ટડીમાં.

વિદ્વાન _____ આજે રજા પર છે.

અવાચ્ય _____

આર.પી.ઈ. માટે ૧૭/૧/૨૦૦૩.

સહી./ -

રીડર

૧૩.૧૨.૦૨

૨૫/૦૨/૦૩

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે શ્રી બક્ષીશ સિંહ, સ્પેશિયલ પી.પી.

વકીલ સાથે આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં .

બે ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓ ૪૬ અને ૪૭ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

અન્ય કોઈ સાક્ષી હાજર નથી.

વિદ્વાન સ્પેશિયલ પી.પી. પુરાવા રજૂ કરવા માટે વધુ એક તક માંગે છે. ન્યાયના હિતમાં ૨૬.૦૩.૦૩ ના રોજ તમામ પુરાવા રજૂ કરવા માટે ફરિયાદપક્ષને વધુ એક તક આપવામાં આવે છે.

સહી./ -

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૨૬/૩/૨૦૦૩

ઉપસ્થિત: રાજ્ય માટે એડિશનલ પી.પી. શ્રી જીતેન્દ્ર કક્કર.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી-૪૮ તપાસાયા, ઉલટતપાસ કરાયા અને ડિસ્ચાર્જ કરાયા.

અન્ય કોઈ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી હાજર નથી.

ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી વિનોદ કુમારની બજવણી થઈ નથી.

તમામ જાહેર સાક્ષીઓ સાથે ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી વિનોદ કુમારને ૨૨.૪.૨૦૦૩ માટે આઈ.ઓ. મારફતે સમન્સ મોકલવામાં આવે.

ન્યાયના હિતમાં, ફરિયાદપક્ષને નિયત તારીખે તેનો તમામ પુરાવો રજૂ કરવા માટે વધુ એક તક આપવામાં આવે છે.

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૨૨.૪.૦૩

હાલમાં: રાજ્ય તરફે અધિક પી.પી. શ્રી જિતેન્દર કક્કડ

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૪૯, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૫૦ અને ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૫૧ ની તપાસ, ઉલટતપાસ કરવામાં આવી અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. આર.પી.ઈ. માટે ૦૯.૦૫.૦૩ પર રાખો. વિદ્વાન એ.પી.પી. ની વિનંતી પર ફરિયાદપક્ષને બાકીનો તમામ પુરાવો રજૂ કરવા માટે વધુ એક તક આપવામાં આવે છે. સાક્ષીઓને આઈ.ઓ. મારફતે સમન્સ મોકલવામાં આવે. પી.ઈ. માટે ૦૯.૦૫.૦૩ પર રાખો.

એ.એસ.જે./દિલ્હી

૨૨.૦૪.૦૩

૦૯/૦૫/૦૩

હાલમાં: રાજ્ય તરફે શ્રી બક્ષીશ સિંહ સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૫૨ ની તપાસ, ઉલટતપાસ કરવામાં આવી અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. અન્ય કોઈ ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ હાજર નથી. કોઈને પણ બજવણી થયેલ નથી. બાકીના બંને સાક્ષીઓને આઈ.ઓ. મારફતે સમન્સ મોકલવામાં આવે. ન્યાયના હિતમાં, ફરિયાદપક્ષને ૧૫/૦૭/૦૩ ના રોજ તમામ પુરાવા રજૂ કરવા માટે વધુ એક તક આપવામાં આવે છે.

એ.એસ.જે./દિલ્હી

૦૯/૦૫/૦૩

૧૧૦૨/૯૭

૧૫.૦૭.૦૩

હાલમાં: આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં

શ્રી બક્ષીશ સિંહ, વિદ્વાન રાજ્યના વકીલ હાજર છે

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૫૩ ઈન્સ. દાતા રામની તપાસ, ઉલટતપાસ કરવામાં આવી અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. આઈ.ઓ. સિવાય અન્ય કોઈ ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ હાજર નથી. ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ વિનોદ કુમાર બજવાણી છતાં ગેરહાજર છે. રૂ. ૫૦૦/- ની રકમના જામીનપાત્ર વોરંટ ઇશ્યુ કરો. ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ ભાગીરથી પ્રસાદ અને સુનીલ કુમાર આપેલા સરનામે રહેતા ન હોવાનું જણાવેલ છે. હાલના કેસના આઈ.ઓ. ને આ સાક્ષીઓને પોતાની જવાબદારી પર રજૂ કરવા નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. ફરિયાદપક્ષને ૧૩.૮.૦૩ ના રોજ તમામ પુરાવા રજૂ કરવા માટે આજરી તક આપવામાં આવે છે.

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૧૫.૦૭.૦૩

૦૧/૦૮/૦૩

હાલમાં: રાજ્ય તરફ સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં

ઈન્સ. સત્ય પ્રકાશ, ઝેડ.ઓ. હાજર છે.

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૫૪ અને ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૫૫ નોંધાયા અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

અન્ય કોઈ ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ હાજર નથી અથવા બજવણી થયેલ નથી.

આઈ.ઓ. ને ફક્ત આજ પૂરતા મુક્ત કરવામાં આવે છે.

આર.પી.ઈ. માટે ૦૧/૧૦/૦૩ પર રાખો.

એ.એસ.જે./દિલ્લી

૦૧/૦૮/૦૩

૦૧/૧૦/૦૩

હાલમાં: રાજ્ય તરફ સ્પેશિયલ પી.પી.

આરોપી ન્યાયિક હિરાસતમાં. સમય બપોરે ૨.૩૫ વાગ્યાનો છે. સાંભળ્યા.

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ-૫૬ નોંધાયા અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

ઈન્સ. ટંડન અને વધુ એક સાક્ષી વિનોદ હાજર છે. જોકે, તેઓને આજ પૂરતા મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા કારણ કે તેઓને કંઈક તાકીદનું કામ છે. તેમની અરજ મંજૂર કરવામાં આવે છે. આર.પી.ઈ. માટે

૦૧/૧૧/૦૩ પર રાખો. આરોપીને આગામી તારીખે તેમના વકીલને
લાવવા માટે નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.

એ.એસ.જે./દિલ્હી

૦૧/૧૦/૦૩

૭. ટ્રાયલ જજની ઓર્ડર શીટમાં કરેલી નોંધ ચોક્કસ નથી. હું આ બાબત
એટલા માટે કહું છું કારણ કે ૧ થી ૫૬ સુધીના સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી
ત્યારે આરોપીનું પ્રતિનિધિત્વ વકીલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું ન હતું. વિદ્વાન ટ્રાયલ
જજ દ્વારા નોંધવામાં આવેલા આ સાક્ષીઓના પુરાવાઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી હું
આ તારણ પર આવ્યો છું. ઉદાહરણ તરીકે, મેં વિવિધ તારીખે નોંધાયેલા કેટલાક
સાક્ષીઓના પુરાવાઓ ટાંક્યા છે:—

"ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ ૧

દર્શન કુમાર

ફકીર ચંદના પુત્ર, ઉંમર ૩૦ વર્ષ, ડ્રાઇવર, રહે. બી-૪૮, પીરાગઢી,
નવી દિલ્હી - ૪૩

હું બ્લુ લાઈન બસ નંબર ડીએલ૧પી૩૦૮૮ માં કંડક્ટર તરીકે કામ કરતો હતો અને સદર બસ નાંગલોઈથી અજમેરી ગેટ સુધી દોડતી હતી.

XXXXXX

બચાવપક્ષના વકીલ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી મુલતવી રાખવામાં આવેલ છે.

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ ૨

વિજય કુમાર

ફકીર ચંદના પુત્ર, ઉંમર આશરે ૨૮ વર્ષ, ડ્રાઈવર, રહે. સી-૧૫૪ પીરા ગઢી, રિલીફ કેમ્પ, દિલ્હી.

હું બ્લુ લાઈન બસ ડીએલ૧પી ૩૦૮૮ માં ડ્રાઈવર તરીકે કામ કરું છું અને સદર બસ અજમેરી ગેટથી નાંગલોઈ દોડે છે.

XXXXXX

તક આપવામાં ન આવી.

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ ૩

મોઈન ખાન

અબ્દુલ રશીદ ખાનના પુત્ર, ઉંમર - ૨૨ વર્ષ, નોકરી, રહે. બી-૧૦૪, પ્રેમ નગર, કિરારી ગામ, દિલ્હી.

XXXXXX

વકીલ ફિરોઝ ખાન દ્વારા.

ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ જ

ઇમ્તિયાઝ ખાન

રૂસ્તમ ખાનના પુત્ર, ઉંમર - ૨૫ વર્ષ, મશીન ઓપરેટર, રહે. એચ-૧૦, માન સરોવર પાર્ક, રીતી રોડ, શાહદરા.

XXXXXX

તક આપવામાં ન આવી."

૮. રેકૉર્ડ પરથી બહાર આવશે કે વિદ્વાન મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષની કમિટલ કાર્યવાહી દરમિયાન, અપીલકર્તાને રાજ્ય દ્વારા નીમવામાં આવેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી વી.કે. જૈન દ્વારા સહાય કરવામાં આવી હતી. કેસ સેશન્સ જજની કોર્ટમાં કમિટ કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી તેઓ ચાલુ રહ્યા હતા. સદર કોર્ટ સમક્ષ, અપીલકર્તાને સહાય કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા શ્રી ફિરોઝ ખાન નામના એક વકીલની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેમણે ટ્રાયલના માત્ર થોડા જ દિવસોમાં સેશન્સ જજ સમક્ષની કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો હતો. તેઓ કાર્યવાહીમાં હાજર રહેવાનું બંધ કરી દીધા પછી,

તે પણ ટ્રાયલના અંતિમ તબક્કે, અપીલકર્તાને સહાય કરવા માટે અન્ય વિદ્વાન વકીલની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી.

૯. રેકૉર્ડ વધુમાં બહાર લાવે છે કે તપાસ પૂર્ણ થયા પછી તુરંત જ, પ્રોસિક્યુટિંગ એજન્સી દ્વારા અપીલકર્તા અને અન્ય લોકો વિરૂદ્ધ વિદ્વાન મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩/૪/૫ સાથે વાંચતા ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭/૧૨૦-બી હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ચાર્જશીટ દાખલ કરવામાં આવી હતી. જરૂરી ઔપચારિકતાઓ પૂર્ણ કર્યા પછી, વિદ્વાન મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કેસ સેશન્સ કોર્ટમાં કમિટ કરવામાં આવ્યો હતો. વિદ્વાન સેશન્સ જજે, અન્ય આરોપીઓને મુક્ત કર્યા પછી, અપીલકર્તા સામે એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩/૪ સાથે વાંચતા ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨/૩૦૭ હેઠળ આરોપો ઘડ્યા હતા, જેમાં અપીલકર્તાએ પોતાના ગુનાનો અસવીકાર કર્યો હતો અને કેસ ચલાવવાની માંગ કરી હતી. અપીલકર્તાને શરૂઆતમાં વિદ્વાન સેશન્સ જજ દ્વારા નીમવામાં આવેલા વિદ્વાન વકીલ દ્વારા સહાય કરવામાં આવી હતી. જોકે, વચગાળામાં, વિદ્વાન વકીલ દ્વંશ્ય પરથી ગાયબ થઈ ગયા હતા, એટલે કે, ટ્રાયલ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં. રેકૉર્ડ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમને એવું પૂછવામાં આવ્યું ન હતું કે શું તેઓ વકીલ રોકવા માટે સક્ષમ છે કે પછી વકીલ નીમવા માંગે છે. જ્યારે પક્ષકારો ટ્રાયલ માટે તૈયાર હતા, ત્યારે આરોપી માટે કોઈ ઉપસ્થિત રહ્યું ન હતું. કોર્ટે આરોપીનો બચાવ કરવા માટે કોઈ વકીલ નીમ્યા ન હતા. અલબત્ત, જો તેમની પાસે બચાવપક્ષના

વકીલ હોત, તો કોર્ટ દ્વારા વકીલ તરીકે કોઈની નિમણૂક કરવાની જરૂરિયાત હું જોતો નથી. જો તેમની પાસે વકીલ ન હોય, તો તેમનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે વકીલ નીમવાની કોર્ટની ફરજિયાત ફરજ છે. રેકૉર્ડ દર્શાવે છે કે અપીલકર્તાને વકીલ પૂરા પાડ્યા વિના ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા ચાર્જશીટના સમર્થનમાં ફરિયાદપક્ષ દ્વારા તપાસવામાં આવેલા ૧૫ સાક્ષીઓમાંથી ૫૬ સાક્ષીઓના પુરાવા, જેમાં પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓ અને તપાસ કરનાર અધિકારી સામેલ છે, નોંધવામાં આવ્યા હતા. રેકૉર્ડ એ પણ દર્શાવે છે કે ૫૬ સાક્ષીઓમાંથી કોઈની પણ આરોપી/અપીલકર્તા દ્વારા ઉલટતપાસ કરવામાં આવી ન હતી. ત્યારપછી જ, અપીલકર્તાનો બચાવ કરવા માટે ૦૪.૧૨.૨૦૦૩ ના રોજ એક વિદ્વાન વકીલ નીમવાનું જ્ઞાન ટ્રાયલ કોર્ટને લધાયું હોય તેમ જણાય છે. ૫૭ થી ૬૫ સુધીના ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓના પુરાવા નવા નીમાયેલા વિદ્વાન વકીલની હાજરીમાં નોંધવામાં આવ્યા હતા, જેમણે તે સાક્ષીઓમાંથી કોઈની પણ ઉલટતપાસ ન કરવી યોગ્ય માની હતી. ટ્રાયલ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં, તેમણે માત્ર એક ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવા માટે એક અરજી દાખલ કરી હતી અને સદર અરજીમાંની તે અરજ ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને વિદ્વાન વકીલે આ સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવાની ઔપચારિકતા પૂરી કરી હતી. હું વિદ્વાન વકીલની કામગીરી પર ટિપ્પણી કરવા માંગતો નથી, કારણ કે મારો એવો અભિપ્રાય છે કે 'જેટલું ઓછું કહેવાય તેટલું સારું'. આ સામાન્ય રીતે, મૃત્યુદંડના કેસમાં ટ્રાયલ, ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી. આથી, એ જોવા મળશે કે જ્યારે અપીલકર્તા/આરોપી દ્વારા રોકવામાં આવેલા વકીલ ટ્રાયલની શરૂઆતમાં કે ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓના પુરાવા નોંધતી

વખતે હાજર રહ્યા ન હતા, ત્યારે ટ્રાયલ કોર્ટે અપીલકર્તા/આરોપીનો બચાવ કરવા માટે કોઈ વકીલ નીમવાનું યોગ્ય માન્યું ન હતું. આરોપીને કોઈ વાસ્તવિક અર્થમાં વકીલની સહાય મળી ન હતી, જોકે, ટ્રાયલના સમયગાળા દરમિયાન તેઓ આવી સહાય માટે હકદાર હતા. રેકૉર્ડ દર્શાવે છે કે, જેમ કે મેં પહેલાથી જ નોંધ્યું છે, વિદ્વાન વકીલની નિમણૂક અને ટ્રાયલના અંતિમ તબક્કા દરમિયાન તેમની ઉપસ્થિતિ સક્રિય કરતાં વધુ ઔપચારિક હતી. આ મોડી તારીખે એ વાત પર ગંભીરતાથી શંકા કરી શકાય નહીં કે ઉલટતપાસનો અધિકાર ફોજદારી કેસમાં આરોપીના પોતાની વિરૂદ્ધના સાક્ષીઓનો સામનો કરવાના અધિકારમાં માત્ર તથ્યો પર જ નહીં પરંતુ તેમની મુખ્ય તપાસમાં આપેલી જુબાની અસત્ય અને પૂર્વગ્રહયુક્ત હતી તે દર્શાવીને સાક્ષીને અવિશ્વસનીય ઠેરવવા માટે પણ સમાવિષ્ટ છે. સાક્ષીની ઉલટતપાસનો હેતુ આ કોર્ટની બંધારણીય પીઠ દ્વારા કરતાર સિંહ વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ પંજાબ (૧૯૯૪) ૩ એસ.સી.સી. ૫૬૯ માં સંક્ષિપ્તમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે:

"૨૭૮. પુરાવા એક્ટની કલમ ૧૩૭ વ્યાખ્યાયિત કરે છે કે ઉલટતપાસનો અર્થ શું છે અને કલમ ૧૩૯ અને ૧૪૫ દસ્તાવેજો તેમજ મૌખિક પુરાવાના સંદર્ભમાં ઉલટતપાસની પદ્ધતિ વિશે વાત કરે છે. કાયદાનું આ ન્યાયશાસ્ત્ર છે કે ઉલટતપાસ એ મુખ્ય તપાસમાં શપથ પર સાક્ષી દ્વારા આપવામાં આવેલા નિવેદનની સત્યતાની કસોટી છે, જેના હેતુઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) તેના સામાવાળાના સાક્ષીના પુરાવાનું મૂલ્ય નષ્ટ કરવું અથવા નબળું પાડવું;

(૨) સામાવાળા પક્ષના સાક્ષીના મોંમાંથી ઉલટતપાસ કરનાર વકીલના અસીલની તરફેણમાં તથ્યો બહાર લાવવા;

(૩) સદર સાક્ષીની વિશ્વનિયતા પર આક્ષેપ કરીને સાક્ષી વિશ્વાસને પાત્ર નથી તે દર્શાવવું;

અને ઉલટતપાસ દરમિયાન પૂછવામાં આવતા પ્રશ્નો તેની સત્યવાદીતા ચકાસવા માટે છે; તે કોણ છે અને જીવનમાં તેનું સ્થાન શું છે તે શોધવા માટે; અને તેના ચારિત્ર્યને ક્ષતિ પહોંચાડીને તેની વિશ્વનિયતાને ડામાડોળ કરવા માટે છે."

૧૦. ઉપરોક્ત વલણ આ કોર્ટ દ્વારા જયેન્દ્ર વિષ્ણુ ઠાકુર વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર (૨૦૦૯) ૭ એસ.સી.સી. ૧૦૪ માં પુનરોચ્યાર કરવામાં આવ્યો છે જેમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

"૨૪. સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવાનો અધિકાર, કુદરતી અધિકાર હોવા ઉપરાંત એક વૈધાનિક અધિકાર છે. પુરાવા એક્ટની કલમ ૧૩૭ મુખ્ય તપાસ, ઉલટતપાસ અને પુનઃતપાસ માટે જોગવાઈ કરે છે. પુરાવા એક્ટની કલમ ૧૩૮ સામાવાળા પક્ષને મુખ્ય તપાસ કરવામાં આવી હોય તેવા સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવાનો અધિકાર આપે છે, જે અલબત્ત સદર અસર માટેની તેમની ઈચ્છાની અભિવ્યક્તિને આધીન

છે. પરંતુ નિર્વિવાદપણે આવી તક આપવાની રહે છે. આરોપીને માત્ર પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાનો મૂલ્યવાન અધિકાર નથી, પરંતુ તેને તે વિશે જાણ કરવાનો પણ અધિકાર છે. જો કોઈ અપવાદ રચવાનો હોય, તો કાયદામાં સ્પષ્ટપણે તેમ કહેવું જોઈએ અથવા જરૂરી ગર્ભિતાર્થ દ્વારા તે તારવી શકાય તેવું હોવું જોઈએ. એક્સટ્રાડિશન એક્ટ, ૧૯૬૨ જેવા કાયદાઓ છે જે અભિપ્રાયના સંદર્ભમાં પુરાવા લેવાનું બાકાત રાખે છે."

૧૧. મારા મતે, તેથી, દરેક વ્યક્તિને જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારની ભાવનામાં સક્ષમ કોર્ટ દ્વારા ન્યાયી સુનાવણીનો અધિકાર છે. અસુરક્ષિત અને પ્રતિનિધિત્વ વિનાના આરોપી વ્યક્તિઓને સક્ષમ કાનૂની સહાય પૂરી પાડવાનો હેતુ અને ઉદ્દેશ્ય એ જોવાનો છે કે આરોપીને ફોજદારી કેસમાં આરોપની મફત અને ન્યાયી, વ્યાજબી અને વાજબી સુનાવણી મળે. આ કોર્ટે, ઝહીરા હબીબુલ્લા શેખ (પ) વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત (૨૦૦૬) ૩ એસ.સી.સી. ૩૭૪ ના કેસમાં આરોપી માટે ન્યાયી સુનાવણીની વિભાવના સમજાવી છે અને તે ન્યાય નિર્પાદન માટે કેન્દ્રીય અને માનવ અધિકારોના રક્ષણની મુખ્ય બાબત હતી. એવું જણાવવામાં આવ્યું છે:

"૩૫. આ કોર્ટે અવારનવાર ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે ફોજદારી કેસમાં કાર્યવાહીનું ભાગ્ય હંમેશા પક્ષકારોના હાથમાં સંપૂર્ણપણે છોડી શકાય

નહીં, ગુનો એ જાહેર અધિકારો અને ફરજોના ભંગ અને ઉલ્લંઘનમાં જાહેર અપરાધ છે, જે સમગ્ર સમુદાયને એક સમુદાય તરીકે અસર કરે છે અને સામાન્ય રીતે સમાજ માટે હાનિકારક છે. ન્યાયી સુનાવણીની વિભાવનામાં આરોપી, પીડિત અને સમાજના હિતોના પરિચિત ત્રિકોણનો સમાવેશ થાય છે અને તે સમુદાય છે જે રાજ્ય અને પ્રોસિક્યુટિંગ એજન્સીઓ મારફતે કાર્ય કરે છે. સમાજના હિતને સંપૂર્ણપણે તિરસ્કાર સાથે અને અનિચ્છનીય વ્યક્તિ તરીકે ગણવાનું નથી. ન્યાય નિર્પાદનમાં જનતાનો વિશ્વાસ જાળવી રાખવાની ઉપરી ફરજ કોર્ટ પાસે હંમેશા હોવાનું માનવામાં આવે છે— જેને અવારનવાર "કાયદાની મરિમાયા" ને સમર્થન આપવાની અને જાળવી રાખવાની ફરજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ન્યાયના યોગ્ય નિર્પાદનને હંમેશાં એક સતત પ્રક્રિયા તરીકે જોવામાં આવે છે, જે ચોક્કસ કેસના નિર્ણય પૂરતી સીમિત નથી, જે તેની સમક્ષના કેસની જેમ ભવિષ્યમાં પણ કાયદાની કોર્ટ તરીકે કાર્ય કરવાની તેની ક્ષમતાનું રક્ષણ કરે છે. જો કોઈ ફોજદારી કોર્ટે ન્યાય આપવા માટેનું એક અસરકારક સાધન બનવું હોય, તો પ્રીસાઈડિંગ જજે બુદ્ધિમતા, સક્રિય રસ દર્શાવતા અને સાચા તારણ પર પહોંચવા, સત્ય શોધવા અને પક્ષકારો અને તે જે સમુદાયની સેવા કરે છે તે બંને પ્રત્યે નિષ્પક્ષતા અને તટસ્થતા સાથે ન્યાય આપવા માટે જરૂરી તમામ પ્રાસંગિક સામગ્રી બહાર લાવીને ટ્રાયલમાં સહભાગી બનીને માત્ર પ્રેક્ષક અને માત્ર રેકોર્ડિંગ મશીન

બનવાનું બંધ કરવું જોઈએ. ફોજદારી ન્યાયનું નિર્પાદન કરતી કોર્ટો, જો ન્યાયી સુનાવણી હજુ પણ શક્ય હોય તો પણ, નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર ન્યાયધીશો તરીકે ન્યાયાધીશોના સારા નામ અને સ્થિતિને જોખમમાં મૂકવાના જોખમે સિવાય, કાર્યવાહીના સંદર્ભમાં થયેલા ત્રાસદાયક અથવા પીડાજનક વર્તન પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરી શકે નહીં.

૩૬. કાયદાનું શાસન અને યોગ્ય પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંતો માનવ અધિકારોના રક્ષણ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે. જ્યારે કોઈ નાગરિક કાયદાની કોર્ટોનો આશરો લે છે ત્યારે આવા અધિકારોનું અસરકારક રીતે રક્ષણ કરી શકાય છે. એ અસ્પષ્ટપણે સમજવું પડશે કે ટ્રાયલ કે જેનો મુખ્ય હેતુ સત્ય શોધવાનો છે તે તમામ સંબંધિતો માટે ન્યાયી હોવી જોઈએ. ન્યાયી સુનાવણીની વિભાવનાની કોઈ વિશ્લેષણાત્મક, તમામ સર્વસમાવેશી અથવા સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા હોઈ શકે નહીં, અને તે અંતિમ ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં રાખીને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓની અનંત વિવિધતામાં નક્કી કરવાની હોઈ શકે છે એટલે કે ટ્રાયલ પહેલાં અથવા ટ્રાયલ વખતે કરવામાં આવેલી કે કહેવાયેલી કોઈ બાબતે ન્યાયીપણાની ગુણવત્તાને એ હદ સુધી વંચિત કરી દીધી છે કે જ્યાં ન્યાયનો અન્યાય થયો છે. એમ કહેવું સાચું નહીં હોય કે માત્ર આરોપી સાથે જ ન્યાયી વર્તન થવું જોઈએ. તે મોટા પાયે સમાજ અને પીડિતો

અથવા તેમના પરિવારના સભ્યો અને સગાંઓની જરૂરિયાતો પ્રત્યે અંધાપો બતાવવા સમાન હશે. ફોજદારી ટ્રાયલમાં દરેક વ્યક્તિને ન્યાયી રીતે વર્તવાનો જન્મજાત અધિકાર છે. ન્યાયી સુનાવણીનો ઇનકાર કરવો એ આરોપી માટે એટલો જ અન્યાય છે જેટલો પીડિત અને સમાજ માટે છે. ન્યાયી સુનાવણીનો સ્પષ્ટ અર્થ નિષ્પક્ષ જજ, ન્યાયી સરકારી વકીલ અને ન્યાયિક શાંતિના વાતાવરણ સમક્ષની ટ્રાયલ થશે. ન્યાયી સુનાવણીનો અર્થ એવો ટ્રાયલ છે જેમાં આરોપી, સાક્ષીઓ અથવા જે કારણસર કેસ ચલાવવામાં આવી રહ્યો છે તેની તરફ કે વિરુદ્ધનો પક્ષપાત અથવા પૂર્વગ્રહ દૂર કરવામાં આવે છે. જો સાક્ષીઓને ધમકાવવામાં આવે અથવા ખોટો પુરાવો આપવા માટે મજબૂર કરવામાં આવે તો તેના પરિણામે પણ ન્યાયી સુનાવણી થશે નહીં. મહત્વના સાક્ષીઓને સાંભળવામાં નિષ્ફળતા એ ચોક્કસપણે ન્યાયી સુનાવણીનો ઇનકાર છે.

૩૭. ફોજદારી ટ્રાયલ એ કેસમાંના મુદ્દાઓની ન્યાયિક તપાસ છે અને તેનો હેતુ તથ્ય અથવા પ્રાસંગિક તથ્યો અંગેના મુદ્દા પર ચુકાદા પર પહોંચવાનો છે જે વિવાદિત તથ્યની શોધ તરફ દોરી શકે છે અને ફરિયાદપક્ષ અને આરોપી તેમના પ્લીડીંગ્સ દ્વારા જે તથ્યો પર પહોંચ્યા છે તેનો પુરાવો મેળવવાનો છે; મુખ્ય પ્રશ્ન આરોપીનો ગુનો કે નિર્દોષતા છે. હેતુ ન્યાય આપવાનો અને દોષિતને સજા કરવાનો અને

નિર્દોષનું રક્ષણ કરવાનો હોવાથી, ટ્રાયલ સત્યની શોધ હોવી જોઈએ અને તકનીકીતાઓ પરની લડાઈ નહીં, અને તેવા નિયમો હેઠળ સંચાલિત થવી જોઈએ જે નિર્દોષનું રક્ષણ કરશે અને દોષિતને સજા કરશે. આરોપનો પુરાવો જે વ્યાજબી શંકાથી પર હોવો જોઈએ તે સમગ્ર પુરાવાના ન્યાયિક મૂલ્યાંકન પર આધારિત હોવો જોઈએ, મૌખિક અને સંજોગોવશાત, અને છૂટાછવાયા પરીક્ષણ દ્વારા નહીં."

૧૨. એમ.એચ. હોસ્કોટ વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર ૧૯૭૮ (૩)
એસ.સી.સી. પજ્જ માં, આ કોર્ટે ઠેરવેલ કે:

"૧૪. કોર્ટ પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાની મુક્તિ માંગતા કેદી માટે ન્યાયી પ્રક્રિયાનું અન્ય એક પાસું વકીલની સેવાઓ છે. ન્યાયિક ન્યાય, પ્રક્રિયાગત જટિલતાઓ, કાનૂની રજૂઆતો અને પુરાવાઓના ગંભીર પરીક્ષણ સાથે, વ્યાવસાયિક નિપુણતા પર આધાર રાખે છે; અને કાયદા હેઠળ સમાન ન્યાયની નિષ્ફળતા ત્યારે નક્કી હોય છે જ્યારે એક પક્ષ માટે આવી સહાયક કુશળતા ગેરહાજર હોય. આપણું ન્યાયતંત્ર, ઍંગ્લો-અમેરિકન મોડેલો દ્વારા ઘડાયેલું અને આપણી ન્યાયિક પ્રક્રિયા, સમાન કાનૂની ટેકનોલોજી દ્વારા નિર્મિત, કાયદા હેઠળ સમાન ન્યાયના પૈડાં ચલાવવા માટે વકીલ-શક્તિના સહયોગને મજબૂર કરે છે. જરૂરિયાતમંદોને મફત કાનૂની સેવાઓ એ અંગ્રેજી ફોજદારી ન્યાય પ્રણાલીનો એક ભાગ છે. અને ચેલના અમેરિકન

ન્યાયશાસ્ત્રી પ્રોફેસર વેન્સે ભારત માટે પણ એ યોગ્ય કહ્યું હતું જ્યારે તેમણે કહ્યું હતું:

"કોઈ ગરીબ અને અજ્ઞાની માણસને કાયદા સમક્ષ તેના મજબૂત વિરોધીની સમાન હોવાનો શો ફાયદો થાય જો તેને કાયદો શું છે તે જણાવવા માટે કોઈ ન હોય? અથવા તો જ્યારે તેની પાસે પ્રવેશ ફી ચૂકવવા માટેના સાધનો ન હોય ત્યારે અન્ય તમામ વ્યક્તિઓ જેવી જ શરતો પર કોર્ટ તેના માટે ખુલ્લી હોય?"

૧૩. મોહમ્મદ સુફુર અલી વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ અસમ (૨૦૧૧) ૪ એસ.સી.સી.

૭૨૯ માં, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

"૯. મેનકા ગાંધી વિરૂદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયામાં, આ કોર્ટની બંધારણીય પીઠ દ્વારા ઠેરવવામાં આવ્યું છે કે વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવાની પ્રક્રિયા ન્યાયી, વ્યાજબી અને વાજબી હોવી જોઈએ. અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે વકીલની ગેરહાજરીમાં આરોપી વિરૂદ્ધ ફોજદારી કેસનો નિર્ણય લેવાય તે ન્યાયી કે વાજબી નથી. માત્ર કાયદાથી વાકેફ વકીલ જ ફોજદારી કેસમાં આરોપીનો યોગ્ય બચાવ કરી શકે છે. આથી, અમારા અભિપ્રાય મુજબ, જો કોઈ ફોજદારી કેસ (ટ્રાયલ હોય કે અપીલ/રીવિઝન)

વકીલની ગેરહાજરીમાં આરોપી વિરૂદ્ધ નક્કી કરવામાં આવે છે, તો બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ નું ઉલ્લંઘન થશે.

૧૦. વકીલ મારફતે ઉપસ્થિત રહેવાનો અધિકાર ઇંગ્લેન્ડમાં ત્રણ સદીઓથી વધુ સમયથી અસ્તિત્વમાં છે. પ્રાચીન રોમમાં મોટા વકીલો હતા દા.ત. સિસરો, સ્કેવોલા, કેસસ, વગેરે જેઓ આરોપીનો બચાવ કરતા હતા. હકીકતમાં માનવ જાતિ નાગરિકતામાં જેટલી આગળ વધી છે, તેટલો જ તે અધિકાર વધુ સ્પષ્ટ અને મજબૂત બન્યો છે, અને તેને વધુ દૃઢતાથી પકડી રાખવામાં આવ્યો છે અને ભારપૂર્વક જાણાવવામાં આવ્યો છે. ન્યુરેમબર્ગ ટ્રાયલ્સમાં પણ લાખો લોકોની હત્યા માટે જવાબદાર નાઝી યુદ્ધ ગુનેગારોને પણ વકીલ પૂરા પાડવામાં આવ્યા હતા. તેથી જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે આરોપીને વકીલ પૂરા પાડવા જોઈએ ત્યારે આપણે નવા સિદ્ધાંતને અસ્તિત્વમાં લાવતા નથી પરંતુ માત્ર અસ્તિત્વમાં હતું તેને ઓળખીએ છીએ અને જેનો સભ્ય લોકો લાંબા સમયથી આનંદ માણી રહ્યા છે."

૧૪. હુસેનઆરા ખાતૂન અને અન્ય વિરૂદ્ધ હોમ સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઓફ બિહાર (૧૯૮૦) ૧ એસ.સી.સી. ૯૮ ના કેસમાં, એવું ઠેરવવામાં આવ્યું છે:

"૬. પછી એવા કેટલાય કાચા કામના કેદીઓ છે જેમના પર જામીનપાત્ર ગુનાઓનો આરોપ છે પરંતુ જેઓ હજુ પણ જેલમાં છે સંભવતઃ કારણ કે તેમની વતી જામીન માટે કોઈ અરજી કરવામાં આવી નથી અથવા તો ખૂબ ગરીબ હોવાને કારણે તેઓ જામીન આપવા અસમર્થ છે. મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવતા કાચા કામના કેદીઓ જામીન પર મુક્ત થવાના તેમના અધિકારથી અજાણ હોય અને તેમની ગરીબીના કારણે, તેઓ એવા વકીલને રોકવામાં અસમર્થ હોય કે જે તેમને જામીન માટે અરજી કરવાના તેમના અધિકારથી માહિતગાર કરે અને તે અંગે મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ યોગ્ય અરજી કરીને જામીન પર મુક્તિ મેળવવામાં મદદ કરે તેવું શોધવું અસામાન્ય નથી. કેટલીકવાર મેજિસ્ટ્રેટ્સ પણ તેમની સમક્ષ રજૂ કરાયેલા કાચા કામના કેદીઓને તેમના વ્યક્તિગત મુચરકા પર મુક્ત કરવાનો ઇનકાર કરે છે પરંતુ જામીનદારો સાથે નાણાકીય જામીન પર આગ્રહ રાખે છે, જે તેમની ગરીબીના કારણે કાચા કામના કેદીઓ આપવા અસમર્થ હોય છે અને જે, તેથી, ટ્રાયલ પહેલાની અટકાયતમાંથી મુક્તિની કોઈપણ શક્યતાને તેમના માટે અસરકારક રીતે બંધ કરી દે છે. આ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ પરિસ્થિતિ પર્યાપ્ત અને વ્યાપક કાનૂની સેવા કાર્યક્રમ શરૂ કરવા માટે મોટેથી બૂમો પાડે છે, પરંતુ અત્યાર સુધી, આ બૂમોનો કોઈ પ્રતિસાદ મળ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. અમે નથી માનતા કે ગરીબો સુધી કાનૂની પ્રક્રિયાના લાભો પહોંચાડવા, તેમને અન્યાય સામે રક્ષણ

આપવા અને તેમને તેમના બંધારણીય અને વૈધાનિક અધિકારો સુરક્ષિત કરવા માટે તેમને મફત કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે દેશવ્યાપી કાનૂની સેવા કાર્યક્રમ ન હોય ત્યાં સુધી શક્ય છે. મેનકા ગાંધી વિરૂદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયામાં આ કોર્ટના ચુકાદાના પરિણામે હવે આ બાબત સુસ્થાપિત થઈ ગઈ છે કે જ્યારે અનુચ્છેદ ૨૧ જોગવાઈ કરે છે કે કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના જીવન કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવામાં આવશે નહીં, કાયદા દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલ પ્રક્રિયાનો આભાસ હોય તેટલું જ પૂરતું નથી, પરંતુ જે પ્રક્રિયા હેઠળ વ્યક્તિને તેના જીવન કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરી શકાય છે તે "વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી" હોવી જોઈએ. હવે, એવી પ્રક્રિયા કે જે આરોપી વ્યક્તિ કે જે વકીલ રોકવા માટે ખૂબ ગરીબ છે અને જેને, તેથી, કાનૂની સહાય વિના ટ્રાયલમાંથી પસાર થવું પડશે તેને કાનૂની સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવતી નથી, તેને શક્યતઃ "વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી" ગણી શકાય નહીં. કેદી માટે વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી પ્રક્રિયાનું આ એક આવશ્યક પાસું છે કે જે કોર્ટની પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાની મુક્તિ માંગવા જઈ રહ્યો છે તેને કાનૂની સેવાઓ ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ. આ કોર્ટે એમ.એચ. હોસ્કોટ વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર માં નિર્દેશ કર્યો હતો:

"ન્યાયિક ન્યાય, પ્રક્રિયાગત જટિલતાઓ, કાનૂની રજૂઆતો અને પુરાવાઓના ગંભીર પરીક્ષણ સાથે, વ્યાવસાયિક નિપુણતા પર આધાર રાખે છે; અને કાયદા હેઠળ સમાન ન્યાયની નિષ્ફળતા ત્યારે નક્કી હોય છે જ્યારે એક પક્ષ માટે આવી સહાયક કુશળતા ગેરહાજર હોય. આપણું ન્યાયતંત્ર, ઍંગ્લો-અમેરિકન મોડેલો દ્વારા ઘડાયેલું અને આપણી ન્યાયિક પ્રક્રિયા, સમાન કાનૂની ટેકનોલોજી દ્વારા નિર્મિત, કાયદા હેઠળ સમાન ન્યાયના પૈડાં ચલાવવા માટે વકીલ-શક્તિના સહયોગને મજબૂર કરે છે". ગરીબો અને જરૂરિયાતમંદોને મફત કાનૂની સેવાઓ એ કોઈપણ "વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી" પ્રક્રિયાનું આવશ્યક તત્વ છે. વકીલની સેવા વિના આરોપી વ્યક્તિને "વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી" પ્રક્રિયાનો ઇનકાર કરવામાં આવશે તેવા વલણના સમર્થનમાં ન્યાયાધીશો અને ન્યાયશાસ્ત્રીઓના અધિકૃત ચુકાદાઓને ટાંકવાની જરૂર નથી. ગિડીયન વિરૂદ્ધ વાઈનરાઈટ માં બ્લેક, જે. એ અવલોકન કર્યું હતું:

"માત્ર તે પૂર્વદ્રષ્ટાંતો જ નહીં પરંતુ કારણ અને વિચારણા પણ આપણને એ સ્વીકારવાની ફરજ પાડે છે કે ફોજદારી ન્યાયની આપણી વિરોધી પ્રણાલીમાં, કોર્ટમાં લાવવામાં આવેલ કોઈ પણ વ્યક્તિ, જે વકીલ રોકવા માટે ખૂબ ગરીબ છે તેને ત્યાં સુધી ન્યાયી સુનાવણીની ખાતરી આપી શકાતી નથી જો તેના માટે વકીલ પૂરા પાડવામાં ન

આવે. આ આપણને એક સ્પષ્ટ સત્ય લાગે છે. સરકારો, રાજ્ય અને ફેડરલ બંને, અપરાધના આરોપી સામે કેસ ચલાવવા માટે મશીનરી સ્થાપિત કરવા માટે યોગ્ય રીતે મોટી રકમ ખર્ચે છે. વ્યવસ્થિત સમાજમાં જનતાના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રોસિક્યુટ કરવા માટે વકીલો બધે જ આવશ્યક માનવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે, અપરાધનો આરોપ ધરાવતા બહુ ઓછા આરોપીઓ હોય છે જેઓ પોતાના બચાવની તૈયારી કરવા અને રજૂ કરવા માટે શ્રેષ્ઠ વકીલો રોકવામાં નિષ્ફળ જાય છે. સરકાર પ્રોસિક્યુટ કરવા માટે વકીલો રોકે છે અને જેમની પાસે પૈસા છે તેવા આરોપીઓ બચાવ કરવા માટે વકીલો રોકે છે તે વ્યાપક માન્યતાના સૌથી મજબૂત સંકેતો છે કે ફોજદારી કોર્ટોમાં વકીલો જરૂરિયાતો છે, મોજશોખ નહીં. અપરાધનો આરોપ ધરાવનાર વ્યક્તિનો વકીલ મેળવવાનો અધિકાર કેટલાક દેશોમાં ન્યાયી સુનાવણી માટે મૂળભૂત અને આવશ્યક ગણી શકાય નહીં, પરંતુ આપણા દેશમાં છે. શરૂઆતથી જ, આપણા રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય બંધારણો અને કાયદાઓએ નિષ્પક્ષ ટ્રિબ્યુનલો સમક્ષ ન્યાયી સુનાવણીની ખાતરી કરવા માટે રચાયેલ પ્રક્રિયાગત અને સબસ્ટેન્ટિવ સેફગાર્ડ્સ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે જેમાં દરેક આરોપી કાયદા સમક્ષ સમાન રીતે ઊભો રહે છે. આ ઉદાત્ત આદર્શ સાકાર થઈ શકતો નથી જો અપરાધનો આરોપ ધરાવનાર ગરીબ માણસને તેની સહાય કરવા માટે વકીલ વિના તેના આક્ષેપકારોનો સામનો કરવો પડે."

ન્યાયી પ્રક્રિયાના આવશ્યક તત્વ તરીકે મફત કાનૂની સેવાનું દર્શન
જન રિચાર્ડ આર્જરસિંગર વિરૂદ્ધ રેમન્ડ હેમલિન ના કેસમાં ડગલસ,
જે. ના ચુકાદાના ફરિયાદમાં પણ જોવા મળે છે:

"સુનાવણીનો અધિકાર, ઘણા કિસ્સાઓમાં, જો તેમાં વકીલ દ્વારા
સંભળવામાં આવવાના અધિકારનો સમાવેશ થતો ન હોય તો તે ખૂબ
ઓછા ઉપયોગનો રહેશે. કાયદાની તાલીમ ન પામેલા બુદ્ધિશાળી અને
શિક્ષિત સામાન્ય માણસ પાસે પણ કાયદાના વિજ્ઞાનમાં ઓછી અને
ક્યારેક કોઈ કુશળતા હોતી નથી. જો ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવે
તો, તે સામાન્ય રીતે, પોતે જ નક્કી કરવા અસમર્થ હોય છે કે ચાર્જશીટ
સારી છે કે ખરાબ. તે પુરાવાના નિયમોથી અજાણ છે. વકીલની સહાય
વિના છોડી દેવામાં આવે તો તેની સામે યોગ્ય આરોપ વિના કેસ
ચલાવવામાં આવી શકે છે, અને અસમર્થ પુરાવા, અથવા મુદ્દા માટે
અપ્રાસંગિક અથવા અન્યથા અગ્રાહ્ય પુરાવાના આધારે દોષિત
ઠેરવવામાં આવી શકે છે. તેની પાસે સંપૂર્ણ બચાવ હોવા છતાં, તેના
બચાવની યોગ્ય રીતે તૈયારી કરવા માટે કુશળતા અને જ્ઞાન બંનેનો
અભાવ છે. તેને તેની સામેની કાર્યવાહીના દરેક તબક્કે વકીલના
માર્ગદર્શક હાથની જરૂર છે. તેના વિના, તે દોષિત ન હોવા છતાં,
દોષિત ઠરવાના જોખમનો સામનો કરે છે કારણ કે તે પોતાની નિર્દોષતા

કેવી રીતે સાબિત કરવી તે જાણતો નથી. જો બુદ્ધિશાળી પુરુષો માટે તે સાચું હોય, તો અજ્ઞાની અને નિરક્ષર અથવા ઓછી બુદ્ધિ ધરાવતા લોકો માટે તે કેટલું વધુ સાચું છે.

પોવેલ અને ગિડીયન બંનેમાં ગંભીર ગુનાઓ સામેલ હતા. પરંતુ તેમના તર્કની સંબંધિતતા કોઈ પણ ફોજદારી ટ્રાયલ સાથે છે, જ્યાં આરોપીને તેની સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવામાં આવે છે.

કોર્ટે દોષસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તો તેના પછી થનારી સંભવિત સજા પર વિચાર કરવો જોઈએ. સંભવિત પરિણામો જેટલા ગંભીર હશે, વકીલની નિમણૂક થવી જોઈએ તેવી સંભાવના તેટલી જ વધારે છે. કોર્ટે દરેક કેસ માટે વિશિષ્ટ વ્યક્તિગત પરિબળો પર વિચાર કરવો જોઈએ. આ, અલબત્ત, અગાઉથી ધારણા કરવા માટે સૌથી મુશ્કેલ હશે. એક સંબંધિત પરિબળ વ્યક્તિગત આરોપીની પોતાનો કેસ રજૂ કરવાની સક્ષમતા હશે." (મહત્વ દર્શાવાયું)"

૧૫. ખત્રી વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ બિહાર (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૬૨૭ ના કેસમાં, આ કોર્ટે ઠેરવેલ :

"પ. તે આપણને આ કેસમાં ઉદ્ભવતા અન્ય એક મહત્વના મુદ્દા તરફ લઈ જાય છે. અંધ બનેલા કેદીઓ સાથે સમયાંતરે વ્યવહાર કરતા વિવિધ ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટોના રેકૉર્ડ પરથી રાજ્ય દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અંધ બનેલા કેદીઓને પ્રથમ વખત જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા ત્યારે કે રિમાન્ડના હુકમો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તે સમયે, મોટાભાગના અંધ બનેલા કેદીઓને કોઈ કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ ઉપલબ્ધ ન હતું. જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ્સના રેકૉર્ડ દર્શાવે છે કે અંધ બનેલા કેદીઓને કોઈ કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડવામાં આવ્યું ન હતું, કારણ કે તેમનામાંથી કોઈએ તેની માંગણી કરી ન હતી કે જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ્સે તેમની સમક્ષ રજૂ કરાયેલા અંધ બનેલા કેદીઓને શરૂઆતમાં કે રિમાન્ડ વખતે એ પૂછપરછ કરી ન હતી કે શું તેઓ રાજ્યના ખર્ચે કોઈ કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ ઇચ્છે છે. રાજ્યના ખર્ચે અંધ બનેલા કેદીઓને કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ પૂરું ન પાડવાનું એકમાત્ર બહાનું એ હતું કે અંધ બનેલા કેદીઓમાંથી કોઈએ તેની માંગણી કરી ન હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે બે કે ત્રણ અંધ કેદીઓને બાદ કરતાં કે જેઓ રિમાન્ડના પાછળના તબક્કે તેમનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે વકીલ મેળવવામાં સફળ રહ્યા હતા, મોટાભાગના અંધ કેદીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ વકીલો દ્વારા કરવામાં આવ્યું ન હતું અને જામીન પર મુક્ત થયેલા કેટલાકને બાદ કરતાં, અને તે પણ જેલમાં વિતાવેલા

ખૂબ સમય પછી, બાકીના જેલમાં સડતા રહ્યા. હુસેનઆરા ખાતૂન (IV) કેસમાં આ કોર્ટના ચુકાદા છતાં પરિસ્થિતિનો આ સિલસિલો ચાલુ રાખવાની કેવી રીતે મંજૂરી આપી શકાય તે સમજવું મુશ્કેલ છે. આ કોર્ટે હુસેનઆરા ખાતૂન (IV) કેસમાં નિર્દેશ કર્યો હતો જેનો નિર્ણય ૯ માર્ચ, ૧૯૭૯ ના રોજ લેવામાં આવ્યો હતો કે ગુનાના આરોપી વ્યક્તિ માટે મફત કાનૂની સેવાઓ મેળવવાનો અધિકાર એ વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી પ્રક્રિયાનું એક આવશ્યક પાસું છે અને તેને અનુચ્છેદ ૨૧ ની ગેરંટીમાં ગર્ભિત માનવું જોઈએ અને જો કેસના સંજોગો અને ન્યાયની જરૂરિયાતો હોય તો આરોપી વ્યક્તિને વકીલ પૂરા પાડવાનો રાજ્ય બંધારણીય આદેશ હેઠળ છે, જો કે આરોપી વ્યક્તિ આવા વકીલની જોગવાઈ સામે વાંધો ન ઉઠાવે. તે કમનસીબ છે કે જોકે આ કોર્ટે અનુચ્છેદ ૨૧ ના ન્યાયિક અર્થઘટનની પ્રક્રિયા દ્વારા કાનૂની સહાયના અધિકારને આરોપી વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકાર તરીકે જાહેર કર્યો હતો, તેમ છતાં દેશના મોટાભાગના રાજ્યોએ આ ચુકાદા નોંધમાં લીધો નથી અને ગુનાના આરોપી વ્યક્તિને મફત કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડી નથી. અનુચ્છેદ ૧૪૧ માં બંધારણીય જાહેરાત છતાં કે આ કોર્ટ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલો કાયદો ભારતના તમામ પ્રદેશોમાં બંધનકર્તા રહેશે, દેશની સર્વોચ્ચ કોર્ટના ચુકાદાની આ અપહેલના બદલ અમે ખેદ વ્યક્ત કરીએ છીએ. રાજ્ય તરફે શ્રી કે.જી. ભગતે સંમતિ આપી હતી કે આ કોર્ટના ચુકાદાને

ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્ય ગરીબ આરોપીઓને મફત કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે બંધાયેલું હતું પરંતુ તેમણે સૂચવ્યું કે નાણાકીય મર્યાદાઓને કારણે રાજ્ય માટે તેમ કરવું મુશ્કેલ બની શકે છે. અમે બિહાર રાજ્યને નિર્દેશિત કરી શકીએ છીએ કે તે નાણાકીય અથવા વહીવટી અસમર્થતાની દલીલ કરીને ગરીબ આરોપીઓને મફત કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડવાની તેની બંધારણીય જવાબદારીમાંથી છટકી શકે નહીં. રાજ્ય ગરીબીના કારણે કાનૂની સેવાઓ મેળવવામાં અસમર્થ હોય તેવા આરોપી વ્યક્તિને મફત કાનૂની સહાય પૂરી પાડવા માટે બંધારણીય આદેશ હેઠળ છે અને આ હેતુ માટે જે કંઈ જરૂરી હોય તે રાજ્ય દ્વારા કરવાનું રહેશે. રાજ્ય પાસે તેની નાણાકીય મર્યાદાઓ અને ખર્ચમાં તેની પ્રાથમિકતાઓ હોઈ શકે છે પરંતુ, રેમ વિરૂદ્ધ માલ્કમ માં કોર્ટ દ્વારા નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમ "કાયદો કોઈ પણ સરકારને ગરીબીની દલીલ પર તેના નાગરિકોને બંધારણીય અધિકારોથી વંચિત કરવાની મંજૂરી આપતો નથી" અને જેક્સન વિરૂદ્ધ બિશપ માં જસ્ટિસ બ્લેકમનના શબ્દો ટાંકવા માટે "માનવીય વિચારણાઓ અને બંધારણીય આવશ્યકતાઓને આજે ડોલરની વિચારણાઓથી માપવાની નથી". તદુપરાંત, ગરીબ આરોપીને મફત કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડવાની આ બંધારણીય જવાબદારી માત્ર ટ્રાયલ શરૂ થાય ત્યારે જ ઉદ્ભવતી નથી પરંતુ જ્યારે આરોપીને પ્રથમ વખત મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે પણ લાગુ પડે છે. આ પ્રાથમિક બાબત છે કે

જેવી વ્યક્તિની ધરપકડ કરવામાં આવે અને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે કે તરત જ તેની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા માટે જોખમ ઊભું થાય છે, કારણ કે તે તે તબક્કો છે જ્યાં તેને જામીન માટે અરજી કરવાની અને તેની મુક્તિ મેળવવાની તેમજ પોલીસ કે જેલ કસ્ટડીના રિમાન્ડનો વિરોધ કરવાની પ્રથમ તક મળે છે. તે તે તબક્કો છે જ્યાં આરોપી વ્યક્તિને સક્ષમ કાનૂની સલાહ અને પ્રતિનિધિત્વની જરૂર હોય છે અને કોઈ પણ પ્રક્રિયાને વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી કહી શકાય નહીં જે આ તબક્કે તેને કાનૂની સલાહ અને પ્રતિનિધિત્વનો ઈનકાર કરે છે. તેથી, અમારે ઠેરવવું જ જોઈએ કે રાજ્ય માત્ર ટ્રાયલના તબક્કે જ નહીં પરંતુ જ્યારે તેને પ્રથમ વખત મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે અને સમયાંતરે તેનો રિમાન્ડ મેળવવામાં આવે ત્યારે પણ ગરીબ આરોપીને મફત કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે બંધારણીય જવાબદારી હેઠળ છે..

૬. પરંતુ મફત કાનૂની સેવાઓનો આ અધિકાર પણ ગરીબ આરોપીઓ માટે અવાસ્તવિક બની રહેશે સિવાય કે મેજિસ્ટ્રેટ અથવા સેશન્સ જજ જેની સમક્ષ તેને રજૂ કરવામાં આવે તે તેને આવા અધિકાર વિશે માહિતગાર કરે. તે સર્વવિદિત છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લગભગ ૭૦ ટકા લોકો નિરક્ષર છે અને તેનાથી પણ વધુ ટકાવારી ધરાવતા લોકો કાયદા દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલા અધિકારોથી

અજાણ છે. કાનૂની જાગરૂકતાનો એટલો બધો અભાવ છે કે આ દેશમાં કાનૂની સાક્ષરતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કાનૂની સહાય ચળવળના કાર્યક્રમની મુખ્ય બાબતોમાંની એક તરીકે તેને હંમેશાં માન્યતા આપવામાં આવી છે. જો ગરીબ અજ્ઞાની અને નિરક્ષર આરોપી પર મફત કાનૂની સેવાઓ માંગવાનું છોડી દેવામાં આવે તો તે કાનૂની સહાયની મજાક ઉડાવશે. કાનૂની સહાય માત્ર કાગળ પરનું વચન બની જશે અને તે તેના હેતુમાં નિષ્ફળ જશે. મેજિસ્ટ્રેટ અથવા સેશન્સ જજ જેની સમક્ષ આરોપી ઉપસ્થિત થાય છે તેને આરોપીને માહિતગાર કરવાની ફરજ હેઠળ હોવાનું ઠેરવવું જ જોઈએ કે જો તે ગરીબીના કારણે વકીલની સેવાઓ રોકવા માટે અસમર્થ હોય, તો તે રાજ્યના ખર્ચે મફત કાનૂની સેવાઓ મેળવવા માટે હકદાર છે. કમનસીબે, જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ્સ અંધ બનેલા કેદીઓના કેસમાં આ ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ ગયા અને તેમણે માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે અંધ બનેલા કેદીઓ દ્વારા કોઈ કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ માંગવામાં આવ્યું ન હતું અને તેથી કોઈ પૂરું પાડવામાં આવ્યું ન હતું. તેથી, અમે દેશના મેજિસ્ટ્રેટ્સ અને સેશન્સ જજને તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત થતાં અને ગરીબીના કારણે વકીલ દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ ન ધરાવતા દરેક આરોપીને માહિતગાર કરવા નિર્દેશ આપીશું કે તે રાજ્યના ખર્ચે મફત કાનૂની સેવાઓ માટે હકદાર છે. જ્યાં સુધી તે રાજ્ય દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી મફત કાનૂની સેવાઓનો લાભ લેવા ઈચ્છુક ન હોય ત્યાં

સુધી, તેને રાજ્યના ખર્ચે કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડવું જ જોઈએ. અમે બિહાર રાજ્યને પણ નિર્દેશ આપીશું અને દેશના દરેક અન્ય રાજ્યને એવા આરોપીને મફત કાનૂની સેવાઓ આપવાની જોગવાઈ કરવા માટે કહીશું જે ગરીબી અથવા સંપર્ક વિહોણી પરિસ્થિતિ જેવા કારણોસર વકીલ રોકવામાં અસમર્થ છે. એકમાત્ર લાયકાત એ હશે કે આરોપી સામેનો આરોપ એવો હોય કે, દોષસિદ્ધિ પર, તેના પરિણામે કેદની સજા થાય અને તે એવી પ્રકૃતિનો હોય કે કેસના સંજોગો અને સામાજિક ન્યાયની જરૂરિયાતો અનુસાર તેને મફત કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે. આર્થિક ગુનાઓ અથવા વેશ્યાવૃત્તિ કે બાળ શોષણ વગેરેને પ્રતિબંધિત કરતા કાયદા વિરૂદ્ધના ગુનાઓ જેવા ગુનાઓ ધરાવતા કેસો હોઈ શકે છે, જ્યાં સામાજિક ન્યાય માટે રાજ્ય દ્વારા મફત કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડવાની જરૂર ન હોઈ શકે."

૧૬. રામ અવધ વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. ૧૯૯૯ ક્રિ.એલ.જે. ૪૦૮૩ માં,
અલ્હાબાદ હાઈકોર્ટે ઠેરવેલ :

"૧૪. રાજ્યના ખર્ચે આરોપીને વકીલ પૂરો પાડવાની જરૂરિયાત એ માત્ર એક ખાલી ઔપચારિકતા નથી જે માત્ર એક વકીલની નિમણૂક કરીને પૂરી કરી શકાય, પછી ભલે તેની ક્ષમતા ગમે તે હોય. જ્યારે કાયદો આરોપીનો બચાવ કરવા માટે વકીલ નીમવાનો આદેશ આપે

છે, ત્યારે તેનો અર્થ એક અસરકારક વકીલ, વાસ્તવિક અર્થમાં વકીલ છે જે કાયદા હેઠળ શક્ય હોય તે રીતે શ્રેષ્ઠ રીતે આરોપીના હિતનું રક્ષણ કરી શકે. હત્યાના આરોપનો સામનો કરી રહેલા આરોપીને મૃત્યુદંડ અથવા આજીવન કેદની સજા થઈ શકે છે અને પરિણામે તેનો કેસ કોઈ સક્ષમ વ્યક્તિ દ્વારા સંભાળવો જોઈએ અને કોઈ નવા શીખનાર અથવા વ્યવસાયિક નિપુણતા ન ધરાવતા વ્યક્તિ દ્વારા નહીં. એવા ન્યાયાધીશો પર એક ફરજ લાદવામાં આવી છે જેમની સમક્ષ ગંભીર ગુના માટે આવા ગરીબ આરોપીઓ ટ્રાયલનો સામનો કરી રહ્યા છે અને જેઓ વકીલ રોકવા માટે અક્ષમ છે, કે તેઓ તેમના બચાવ માટે સક્ષમ વ્યક્તિઓની નિમણૂક કરે. એ બાબત પર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી કે જજ સરકારી વકીલ નથી અને તેમની ફરજ સત્યને પરખવાની છે જેથી તેઓ સાચા તારણ પર પહોંચી શકે. બચાવપક્ષના વકીલ સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરીને અને પ્રાસંગિક સામગ્રી અથવા પુરાવા રજૂ કરીને કોર્ટ સમક્ષ સત્ય લાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. યોગ્ય ઉલટતપાસનો અભાવ ક્યારેક ન્યાયનો અન્યાય કરી શકે છે અને કોર્ટે આવી શક્યતા સામે રક્ષણ મેળવવું પડશે."

૧૭. ફોજદારી કેસોનો ત્વરિત નિકાલ પ્રશંસનીય અને પ્રોત્સાહક છે. પરંતુ તે પરિણામ સુધી પહોંચવામાં, ગંભીર ગુનાનો આરોપ ધરાવતા આરોપીને ન્યાયી અને

નિષ્પક્ષ ટ્રાયલના તેના મૂલ્યવાન અધિકારથી વંચિત રાખવો જોઈએ નહીં. તેમ કરવું એ અપીલના ગુણદોષને ધ્યાનમાં લીધા વિના, કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાના ખ્યાલનો અસવીકાર હશે. સી.આર.પી.સી. જોગવાઈ કરે છે કે તમામ ફોજદારી પ્રોસિક્યુશનમાં, આરોપીને વકીલની સહાય મેળવવાનો અધિકાર છે અને સી.આર.પી.સી. તમામ ફોજદારી કેસોમાં કોર્ટ માટે એ પણ જરૂરી બનાવે છે કે, જ્યાં આરોપી વકીલ રોકવામાં અસમર્થ હોય, ત્યાં રાજ્યના ખર્ચે તેના માટે વકીલ નીમવામાં આવે. તપાસ પર અપીલકર્તા ગમે તેટલો દોષિત હોય, જ્યાં સુધી તે દોષિત ઠરતો નથી ત્યાં સુધી તેને નિર્દોષ માનવામાં આવે છે. આ કેસોનો પ્રભારી હોવાને કારણે, કોર્ટની એ ફરજ હતી કે તે જુએ કે તેને ન્યાયી સુનાવણીના કોઈ પણ જરૂરી પાસાનો ઇનકાર કરવામાં ન આવે. હાલના કેસમાં, માત્ર ટ્રાયલ દરમિયાન આરોપીને વકીલની સહાયનો જ ઇનકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો અને વકીલનું આવું નામકરણ, જે અંતિમ તબક્કે કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો, તે કાં તો એટલું અચોક્કસ હતું અથવા ટ્રાયલની એટલું નજીક હતું કે જે તે બાબતમાં અસરકારક અને સબસ્ટેન્ટિવ સહાયના ઇનકાર સમાન હતું. કોર્ટે એ બાબતનું ધ્યાન રાખવું જોઈતું હતું કે કોર્ટ સમક્ષની કાર્યવાહીમાં, ગુનાના આરોપી વ્યક્તિ તેના બચાવ માટે જરૂરી હોઈ શકે તેવા વકીલ માટે તેમજ તથ્યો અને કાયદા માટે હકદાર છે તેવા મુખ્ય સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને આરોપી સાથે ન્યાયી અને યોગ્ય વર્તન કરવામાં આવે. આર્થિક ગુનાઓ સંબંધે અથવા જ્યાં ગુનાઓ કેદની સબસ્ટેન્ટિવ સજા સાથે શિક્ષાપાત્ર નથી પરંતુ માત્ર દંડ સાથે શિક્ષાપાત્ર છે ત્યાં તે જ માપદંડ લાગુ થઈ શકશે નહીં. હકીકત એ છે કે સામેલ અધિકાર એવા ચારિત્ર્યનો છે કે સ્વતંત્રતા અને

ન્યાયના તે મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ઉદ્ધંધન કર્યા વિના તેનો ઇનકાર કરી શકાય નહીં જે આપણી તમામ ન્યાયિક કાર્યવાહીના પાયામાં રહેલા છે. વકીલની જરૂરિયાત એટલી મહત્વપૂર્ણ અને અનિવાર્ય હતી કે ટ્રાયલ કોર્ટ દ્વારા વકીલની અસરકારક નિમણૂક કરવામાં નિષ્ફળતા એ કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાનો ઇનકાર હતો. તે એટલું જ સાચું છે કે ન્યાયી અને યોગ્ય ટ્રાયલનો અભાવ એ સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૩૦૪ ની કાનૂની જોગવાઈઓના ભંગના કારણે ન્યાયિક પ્રક્રિયાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ઉદ્ધંધન હશે.

૧૮. ટ્રાયલ કોર્ટના સમગ્ર રેકૉર્ડમાંથી ધ્યાનપૂર્વક પસાર થયા પછી, મને ખાતરી થઈ છે કે અપીલકર્તા/આરોપીને સબસ્ટેન્ટિવ અને અર્થપૂર્ણ અર્થમાં વકીલની સહાય પૂરી પાડવામાં આવી ન હતી. અન્યથા માનવું અને નિર્ણય લેવો એ માત્ર વાસ્તવિકતાઓની અણદેખી કરવા સમાન હશે અને અગાઉ નિર્દેશિત મૂળભૂત ધારણાઓની પણ અણદેખી કરવા સમાન હશે.

૧૯. સામાવાળા-રાજ્યના વિદ્વાન વકીલ શ્રી અત્રિ રજૂઆત કરે છે કે બચાવપક્ષના વકીલ પૂરા ન પાડવામાં આરોપીને કોઈ પૂર્વગ્રહ થયો ન હોવાથી, આ કોર્ટે વિદ્વાન સેશન્સ જજ દ્વારા પૂર્ણ કરવામાં આવેલી ટ્રાયલ અને આરોપી સામે પસાર કરવામાં આવેલી દોષસિદ્ધિ અને સજા સામે વાંધો લેવાની જરૂર નથી. વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલની દલીલ સ્વીકારવી મને મુશ્કેલ લાગે છે. સી.આર.પી.સી. સુનિશ્ચિત કરે છે કે આરોપીને ન્યાયી સુનાવણી મળે. ટ્રાયલમાં આરોપીને પોતાનો બચાવ

કરવાની વ્યાજબી તક આપવામાં આવે તે આવશ્યક છે. તેને સાક્ષીઓ અને અન્ય પુરાવાઓ કે જેના પર ફરિયાદપક્ષ આધાર રાખી રહ્યું છે તેનો સામનો કરવાની પણ મંજૂરી આપવામાં આવે છે. તેને તેની પસંદગીના વકીલની સહાયની પણ મંજૂરી આપવામાં આવે છે, અને જો તે વકીલ રોકવા માટે અસમર્થ હોય, તો તેને તેના બચાવ માટે વકીલ આપવામાં આવે છે. વિદ્વાન વકીલ દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર એ ન્યાયી સુનાવણીના અધિકારનો મુખ્ય ભાગ છે. જો આરોપીને આ ન્યૂનતમ સુરક્ષાઓ પૂરી પાડવામાં ન આવે; તો તે પોતે જ આરોપી માટે "પૂર્વગ્રહ" છે. રફીક અહમદ ઉર્ફે રફી વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. (૨૦૧૧) ૮ એસ.સી.સી. ૩૦૦ ના કેસમાં આ કોર્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો નોંધવા યોગ્ય છે, જેમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

"૩૫. જ્યારે આપણે આરોપી પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે એ દર્શાવવું પડશે કે ભારતીય ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્ર હેઠળ તેને ઉપલબ્ધ સુરક્ષાઓમાં આરોપીને કોઈ અક્ષમતા કે નુકસાન થયું છે. ફોજદારી કાયદાનો આ એક સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત પણ છે કે આનાથી આરોપી સાથે ન્યાયની નિષ્ફળતા થઈ છે. ફોજદારી ન્યાય નિર્પાદનનો બીજો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે ખરેખર ન્યાયની નિષ્ફળતા થઈ હતી કે કેમ તે ચકાસવા માટે કોર્ટોએ બારીકાઈથી તપાસ કરવી જોઈએ અથવા તે માત્ર એક કવચ છે, કારણ કે આ અભિવ્યક્તિ કદાચ ખૂબ જ નમનીય છે. કાયદાના વિકાસ સાથે, ભારતીય કોર્ટોએ તપાસ અને

ટ્રાયલ દરમિયાન આરોપીના નીચેના સંરક્ષણો અને અધિકારો સ્વીકાર્યા છે:

(એ) આરોપીને તપાસ દરમિયાન તેમજ કોર્ટ સમક્ષ મૌન જાળવવાની સ્વતંત્રતા છે. આરોપી મૌન જાળવવાનું પસંદ કરી શકે છે અથવા કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૧૩ હેઠળ તેનું નિવેદન નોંધવામાં આવી રહ્યું હોય ત્યારે પણ સંપૂર્ણ અસ્વીકાર કરી શકે છે, અલબત્ત, કાયદા અનુસાર તેને મંજૂર હોય તેવું અનુમાન, જેમાં પ્રતિકૂળ અનુમાન પણ સામેલ છે, દોરવા માટે કોર્ટ હકદાર રહેશે;

(બી) ન્યાયી સુનાવણીનો અધિકાર;

(સી) નિર્દોષતાનું અનુમાન (દોષિત નહીં);

(ડી) ફરિયાદપક્ષે તેનો કેસ વ્યાજબી શંકાથી પર સાબિત કરવો જ જોઈએ.

૩૬. આરોપી પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ અથવા ન્યાયની નિષ્ફળતા, તેથી, આ પાસાઓના સંદર્ભમાં તપાસવી પડશે. માત્ર તે જ, સંભવતઃ, નિશ્ચિતતા અને વિવેકબુદ્ધિના કેટલાક તત્વ સાથે નક્કી કરવાની પદ્ધતિ છે કે શું ખરેખર ન્યાયની નિષ્ફળતા થઈ છે. "પૂર્વગ્રહ" તેના સામાન્ય અર્થમાં અર્થઘટન કરવા અને ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રમાં લાગુ કરવા માટે અસમર્થ છે. પૂર્વગ્રહની દલીલ તપાસ કે ટ્રાયલના સંદર્ભમાં હોવી જોઈએ અને તેના વ્યાપની બહાર પડતી બાબતો અંગે નહીં.

એકવાર આરોપી એ દર્શાવવા માટે સક્ષમ થઈ જાય કે આમાંથી કોઈ એક પાસાં પ્રત્યે ગંભીર પૂર્વગ્રહ છે અને તેણે ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્ર હેઠળ તેને ઉપલબ્ધ અધિકારોને પરાસ્ત કર્યા છે, તો આરોપી કોર્ટના હુકમો હેઠળ લાભ મેળવી શકે છે.

૩૭. ન્યાયી સુનાવણીનો અધિકાર, દોષની ઘોષણા થાય ત્યાં સુધી નિર્દોષતાનું અનુમાન અને પુરાવાના ધોરણો એટલે કે ફરિયાદપક્ષે વ્યાજબી શંકાથી પર તેનો કેસ સાબિત કરવો જ જ જોઈએ તે આપણા ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રના પાયાના અને નિર્ણાયક સિદ્ધાંતો છે. કોર્ટોએ પૂર્વગ્રહના આક્ષેપની સામગ્રી તેમજ આરોપીના કેસના આ પાસાઓના સંદર્ભમાં તેની હદ બંનેની તપાસ કરવી જરૂરી છે. આવા સિદ્ધાંતને ચોક્કસતા સાથે રજૂ કરવાનું ન તો શક્ય બનશે કે ન તો યોગ્ય રહેશે કારણ કે તે હંમેશા આપેલા કેસના તથ્યો અને સંજોગો પર આધાર રાખશે. તેથી, કોર્ટે એ સુનિશ્ચિત કરવું પડશે કે ન્યાયના હેતુઓ પૂરા થાય કારણ કે તે જ ફોજદારી નિર્ણાયકતાનો એકમાત્ર ધ્યેય છે."

૨૦. ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાનમાં રાખીને, હું વાદગ્રસ્ત ચુકાદાઓને જાળવી રાખી શકતો નથી અને તેને રદ કરવા જ જોઈએ અને કેસને ટ્રાયલ કોર્ટમાં એ ચોક્કસ નિર્દેશ સાથે રિમાન્ડ કરવાનો રહે છે કે જો આરોપી પોતાની પસંદગીના વકીલ રોકવામાં અસમર્થ હોય તો ટ્રાયલ કોર્ટ ટ્રાયલની શરૂઆતથી તે પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી

રાજ્યના વકીલની નિમણૂક કરીને આરોપીને સહાય કરશે. હું નવી નિકાલ માટે કેસ રિમાન્ડ કરી રહ્યો હોવાથી, હું સ્પષ્ટ કરું છું કે મેં કેસના ગુણદોષ અંગે કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો નથી.

૨૧. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, હું અપીલ ગ્રાહ્ય રાખું છું અને તારીખ ૦૩.૧૧.૨૦૦૪ ના સેશન્સ કેસ નંબર ૧૨૨/૧૯૯૮ માં એડિશનલ સેશન્સ જજ દ્વારા લાદવામાં આવેલી દોષસિદ્ધિ અને સજા અને તારીખ ૦૪.૦૮.૨૦૦૬ ના ક્રિમિનલ અપીલ નંબર ૪૧/૨૦૦૫ માં હાઈકોર્ટ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલ ચુકાદો અને હુકમ રદબાતલ ઠેરવું છું અને કાયદા અનુસાર અને મારા દ્વારા ઉપર મુજબ કરાયેલા અવલોકનોના પ્રકાશમાં નવી નિકાલ માટે ટ્રાયલ કોર્ટમાં કેસ રિમાન્ડ કરું છું. આ બનાવ વર્ષ ૧૯૯૭ નો હોવાથી, હું ટ્રાયલ કોર્ટને આ હુકમની જાણ થયાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની બહારની મર્યાદામાં વહેલામાં વહેલી તકે ટ્રાયલ પૂર્ણ કરવા અને આ કોર્ટને તેની જાણ કરવા નિર્દેશ આપું છું.

ચંદ્રમૌલી કુમાર પ્રસાદ, ન્યાયમૂર્તી ૧. મેં મારા આદરણીય અને વિદ્વાન ભાઈ એચ.એલ. દત્ત, ન્યાયમૂર્તી દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ચુકાદો વાંચ્યો છે અને હું સંમત થાઉં છું કે અપીલકર્તાની દોષસિદ્ધિ અને સજા રદબાતલ કરવા યોગ્ય છે કારણ કે ટ્રાયલ દરમિયાન પોતાનો બચાવ કરવા માટે તેમને વકીલની સહાય આપવામાં આવી ન હતી, પરંતુ, અત્યંત આદર સાથે, મને એવા તારણ પર આવવું મુશ્કેલ

લાગે છે કે આ એક યોગ્ય કેસ છે જે નવી ટ્રાયલ માટે ટ્રાયલ કોર્ટમાં રિમાન્ડ કરવાને પાત્ર છે.

૨. આ અપીલના નિર્ણય માટે જરૂરી તથ્યો એ છે કે અપીલકર્તા, મોહમ્મદ હુસેન ઉર્ફે ઝુલ્ફીકાર અલી પાકિસ્તાનનો નાગરિક છે અને ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨ અને ૩૦૭ અને એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩ અને ૪ હેઠળના ગુનાઓ માટે તેના પર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેને ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨ અને ૩૦૭ અને એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો અને ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૭ અને એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩ માંથી પ્રત્યેક હેઠળ આજીવન કેદની સજા ફટકારવામાં આવી હતી. જોકે, ટ્રાયલ કોર્ટે તેને ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨ હેઠળના ગુના માટે મૃત્યુદંડની સજા આપી હતી અને પુષ્ટિ માટે હાઇકોર્ટમાં કાર્યવાહી રજૂ કરી હતી. અપીલકર્તાએ તેની દોષસિદ્ધિ અને સજા સામે હાઇકોર્ટ સમક્ષ અપીલ દાખલ કરેલ. અપીલ અને રેફરન્સ બંનેની સુનાવણી સાથે કરવામાં આવી હતી અને એક વાદગ્રસ્ત સંયુક્ત ચુકાદા દ્વારા હાઇકોર્ટે અપીલ ફગાવી દીધી છે અને મૃત્યુદંડની સજાની પુષ્ટિ કરી છે.

૩. આ રીતે અપીલકર્તા કોર્ટની પરવાનગી સાથે આપણી સમક્ષ છે. તેઓ તેમની દોષસિદ્ધિ અને સજાને અન્ય બાબતોની સાથે એ કારણોસર પડકારે છે કે તેમને ન્યાયી સુનાવણી આપવામાં આવી ન હતી, જે પોતે જ તેમની દોષસિદ્ધિ અને

સજાને દૂષિત કરે છે. ભારત વિશ્વની સૌથી મોટી અને સૌથી જીવંત લોકશાહી છે અને ન્યાયતંત્ર કાયદાનું શાસન સુનિશ્ચિત કરવા માટે છે. આ કોર્ટ આખરી ઉપાયની કોર્ટ હોવાથી માત્ર ગુનો ગંભીર છે અને કથિત રીતે એવા દેશના નાગરિક દ્વારા આચરવામાં આવ્યો છે જેની સાથે આ દેશને કોઈ સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો નથી તે કારણસર તપાસ વિના દવાને નકારી શકે નહીં.

૪. ફરિયાદપક્ષના જણાવ્યા અનુસાર, ૧૯૯૭ ની ૩૦ મી ડિસેમ્બરની શિયાળાની સાંજે ૬.૨૦ વાગ્યે સામાન્ય રીતે, મુસાફરોને લઈ જતી એક બ્લુ-લાઈન બસ અજમેરી ગેટ, દિલ્હીથી નાંગલોઈ જઈ રહી હતી અને જ્યારે મુસાફરોને ઉતારવા માટે રોહતક રોડ પર રામપુરા બસ સ્ટેન્ડ પર રોકાઈ, ત્યારે બસની અંદર ઘડાકો થયો જેમાં ચાર મુસાફરોના મોત થયા અને ૨૪ વ્યક્તિઓને ગંભીર ઈજાઓ પહોંચી.

૫. તે જ દિવસે ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨, ૩૦૭ અને ૧૨૦-બી અને એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩ અને ૪ હેઠળ કેસ નોંધવામાં આવ્યો હતો. તપાસ દરમિયાન, સદર બ્લુ લાઈન બસના કંડક્ટર દર્શન કુમારે તપાસ એજન્સી સમક્ષ ખુલાસો કર્યો હતો કે એક મુસાફર રેક્સિન-બેગ સાથે પહાડગંજથી બસમાં ચડ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે તે નાંગલોઈ જશે. તેણે રેક્સિન-બેગ તે બેઠો હતો તે સીટની નીચે રાખી હતી પરંતુ રેક્સિન-બેગ છોડીને કરોલ બાગ ખાતે ઉતરી ગયો હતો. વધુ તપાસમાં બહાર આવ્યું છે કે આતંકવાદી સંગઠનો સાથે સંકળાયેલા કેટલાક લોકો રાજધાનીમાં સક્રિય છે અને તેમનો ઉદ્દેશ નિર્દોષ

નાગરિકોની હત્યા કરીને દેશમાં આતંક, અસુરક્ષા અને અસ્થિરતાનું વાતાવરણ ઊભું કરવાનો છે. આ માહિતીએ શહેરના વિભિન્ન ભાગોમાં દરોડા પાડવા માટે પ્રેરિત કર્યા જેમાં હેન્ડ ગ્રેનેડ અને બોમ્બ બનાવવા માટે વપરાતી સામગ્રી મળી આવી હતી. કેટલાક લોકોની ધરપકડ પણ કરવામાં આવી હતી અને પૂછપરછ દરમિયાન તેમણે આતંકવાદી સંગઠનો સાથે પોતાના જોડાણનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેમણે 'જેહાદ' માટે આ દેશમાં આવ્યા હોવાનું પણ સ્વીકાર્યું હતું. ટુકડે-ટુકડે મળેલી આ માહિતીએ પ્રશ્નરૂપ ગુનામાં અપીલકર્તા પર શંકાની સોય નિર્દેશિત કરી અને તેની લાજપત નગર સ્થિત તેના ઘરેથી પીસ્તોલ સાથે અટકાયત કરવામાં આવી. તેની ભૂમિકા સુનિશ્ચિત કરવા માટે, તપાસ એજન્સીએ ટેસ્ટ આઈડેન્ટિફિકેશન પેરેડ યોજવાનું નક્કી કર્યું જેના માટે અપીલકર્તાએ શરૂઆતમાં કોઈ વાંધો ઉઠાવ્યો ન હતો પરંતુ પાછળથી ટેસ્ટ આઈડેન્ટિફિકેશન પેરેડમાં જોડાવાનો ઇનકાર કર્યો હતો.

૬. સામાન્ય તપાસ પછી, પોલીસે ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨, ૩૦૭ અને ૧૨૦-બી હેઠળ અને એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩ અને ૪ હેઠળ ચાર્જશીટ રજૂ કરી. કમિટમેન્ટ માટે પોલીસ કાગળો સાથેની ચાર્જશીટ મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ મૂકવામાં આવી હતી. અપીલકર્તા જેલમાં હતો અને ૬ ફી જુલાઈ, ૧૯૯૮ ના રોજ કમિટલ મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેણે વિદ્વાન મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ ખુલાસો કર્યો હતો કે તે "વકીલ રોકવાની સ્થિતિમાં નથી અને તેને કાનૂની સહાય મારફતે વકીલ પૂરો પાડવામાં આવે". એવું લાગે છે કે એક વકીલ શ્રી વી.કે. જૈનની સહાય અપીલકર્તાને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી હતી જેઓ

૨૦ મી જુલાઈ, ૧૯૯૮ ના રોજ કમિટિંગ કોર્ટ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા હતા અને દસ્તાવેજોની ચકાસણી માટે સમય માંગ્યો હતો. આખરે, અપીલકર્તાને ૬ ફી ઓગસ્ટ, ૧૯૯૮ ના રોજ સેશન્સ કોર્ટમાં કમિટ કરવામાં આવ્યો હતો. અપીલકર્તાને સમયાંતરે ટ્રાયલ કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૯ ના રોજ વકીલો શ્રી ફિરોઝ ખાન અને શ્રી રિયાઝ અહમદ દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવ્યું હતું. તે તારીખે, આરોપ ઘડવા અંગેની દલીલ સાંભળવામાં આવી હતી અને ટ્રાયલ કોર્ટે અપીલકર્તા સામે ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૩૦૨ અને ૩૦૭ હેઠળ અને એક્સપ્લોસિવ સબસ્ટન્સ એક્ટની કલમ ૩ અને ૪ હેઠળ આરોપો ઘડ્યા હતા, જેમાં તેણે ગુનાનો અસવીકાર કર્યો હતો અને પ્રોસિક્યુશનને આરોપ સાબિત કરવા માટે તેના સાક્ષીઓને રજૂ કરવા નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો. ૧૮ મી મે, ૧૯૯૯ ના રોજ, અપીલકર્તાને ટ્રાયલ કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ તેના વકીલ હાજર રહ્યા ન હતા. તે છતાં, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૧- દર્શન કુમાર, બસના કંડક્ટરની અંશતઃ તપાસ કરવામાં આવી હતી અને તેમની ઉલટતપાસ અપીલકર્તાની વિનંતી પર મુલતવી રાખવામાં આવી હતી. જોકે, તે જ દિવસે, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૨- વિજય કુમારની તપાસ કરવામાં આવી અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. કેસમાં નિયત કરવામાં આવેલી આગામી તારીખે એટલે કે ૩ જુન, ૧૯૯૯ ના રોજ બે સાક્ષીઓ એટલે કે; ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૩- મોઈન ખાન અને ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૪- ઇમતિયાઝ ખાનની તપાસ કરવામાં આવી અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. પરંતુ ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૧- દર્શન કુમારની ઉલટતપાસ બચાવપક્ષના વકીલની વિનંતી પર થઈ શકી ન હતી. આગામી પ્રાસંગિક તારીખ ૨૦

મી જુલાઈ, ૧૯૯૯ છે જ્યારે અપીલકર્તાનું પ્રતિનિધિત્વ તેના વકીલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું અને તે તારીખે, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૫- ગણેશ શર્મા, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૬- બસંત વર્મા અને ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૭- મનોહર લાલની તપાસ કરવામાં આવી અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ, કેસ ૩૦ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૯૯ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો અને તે તારીખથી ૧ લી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૩ સુધી, અપીલકર્તાનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ વકીલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું ન હોવા છતાં, તેની સામેના આરોપો સાબિત કરવા માટે કુલ ૫૬ ફરિયાદપક્ષના સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી. દેખીતી રીતે વકીલની ગેરહાજરીમાં તેમના પુરાવાની સત્યતા કે અન્યથા બાબત ઉલટતપાસ દ્વારા ચકાસવામાં આવી ન હતી.

૭. એ નોંધવું પ્રાસંગિક છે કે આ લાંબા સમયગાળા દરમિયાન ટ્રાયલ કોર્ટને એ ભાન ન થયું કે અપીલકર્તાનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ વકીલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું ન હતું અને ૪ થી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ ના રોજ અપીલકર્તા ટ્રાયલ કોર્ટના ધ્યાને લાવ્યો કે છેલ્લી કેટલીક તારીખોથી કોર્ટ દ્વારા નીમવામાં આવેલા વકીલ હાજર ન હતા અને તેથી નવા વકીલની નિમણૂક કરવામાં આવે. અપીલકર્તાની અરજ પર ૪ સદર તારીખે કોર્ટમાં હાજર રહેલા એક વકીલ સુશ્રી સાધના ભાટિયાને રાજ્યના ખર્ચે અપીલકર્તાનો બચાવ કરવા માટે નીમવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ, ૨૨ મી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩ ના રોજ, અપીલકર્તાના વકીલ સદર સુશ્રી સાધના ભાટિયાની હાજરીમાં, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૫૭- ડૉ. મમતેશ, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૫૮- ડૉ. નરેન્દ્ર ભામબરી અને ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૫૯- એ.એસ.આઈ. મહેન્દર સિંહના

પુરાવા નોંધવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ, ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૬૦ થી ૬૫ ના સાક્ષીઓના નિવેદનો અપીલકર્તાના વકીલ સુશ્રી સાધના ભાટિયાની હાજરીમાં નોંધવામાં આવ્યા હતા. આખરે અપીલકર્તાનું નિવેદન ૬ ફી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ નોંધવામાં આવ્યું હતું અને ફરિયાદપક્ષ વતી દલીલ અંશતઃ સાંભળવામાં આવી હતી. પછીની સુનાવણી ૮ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ થઈ હતી જ્યારે ફરિયાદપક્ષ વતી દલીલ પૂર્ણ થઈ હતી અને કેસ બચાવપક્ષની દલીલ માટે ૧૨ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. અહીં એ જણાવવું પ્રાસંગિક છે કે આ સમગ્ર સમયગાળા દરમિયાન અપીલકર્તા કસ્ટડીમાં હતો. જ્યારે અપીલકર્તા વતી દલીલ સાંભળવાની હતી ત્યારે જ, પાછળથી તેનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા વકીલ એટલે કે સુશ્રી ભાટિયાને ભાન થયું કે બચાવપક્ષના વકીલની ગેરહાજરીમાં સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કર્યા વિના તપાસ કરવામાં આવી છે અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે અને તે મુજબ, ઉલટતપાસ માટે ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૧- દર્શન કુમારને પરત બોલાવવા માટે એક અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી. સદર અરજ મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને ફરિયાદ પક્ષના સાહેદ૧- દર્શન કુમારની ૨૩ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ ઉલટતપાસ કરવામાં આવી અને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. અહીં એ ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે કે ટ્રાયલ કોર્ટ સદર તારીખે નોંધ્યું છે કે આરોપીએ અન્ય કોઈ સાક્ષીની ઉલટતપાસ માટે અરજ કરેલ નથી અને તે અનુસાર, તેણે દલીલ સાંભળી અને ૨૬ મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪ ના રોજ ચુકાદા માટે કેસ રાખ્યો. અપીલકર્તાને દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો અને ઉપર મુજબ સજા ફટકારવામાં આવી.

૮. અપીલકર્તાને દોષિત ઠેરવતી વખતે ટ્રાયલ કોર્ટે માત્ર એવા સાક્ષીઓના પુરાવા પર જ આધાર રાખ્યો નથી જેમની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી હતી પરંતુ એવા સાક્ષીઓના પુરાવા પર પણ આધાર રાખ્યો છે જેમની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી ન હતી. ફોજદારી ટ્રાયલનું ભાગ્ય સાક્ષીઓની સત્યતા કે અન્યથા બાબત પર આધાર રાખે છે અને તેથી, તે અત્યંત મહત્વનું છે. સત્ય સુધી પહોંચવા માટે, તેની સત્યવાદીતા ચકાસવી જોઈએ અને તે હેતુ માટે ઉલટતપાસ એ એક કસોટી છે. તે મુખ્ય તપાસમાં શપથ પર સાક્ષી દ્વારા આપેલા નિવેદનની સત્યતાની ચકાસણી કરે છે. તેનો હેતુ સાક્ષીનો પુરાવો રદબાતલ કરવા યોગ્ય છે તે સ્થાપિત કરવા માટેના તથ્યો અને સામગ્રી બહાર લાવવાનો છે. હાલના કેસમાં અપીલકર્તાને આ અધિકારનો ઇનકાર માત્ર એટલા માટે કરવામાં આવ્યો હતો કારણ કે તે પોતે કાયદામાં તાલીમબદ્ધ ન હતો અને તેને પોતાનો બચાવ કરવા માટે વકીલની સહાય આપવામાં આવી ન હતી. પોતાની પસંદગીના વકીલને રોકવામાં ગરીબી પણ તેના માર્ગમાં આવી હતી.

૯. એમ કહ્યું હોવાથી, એ વિચારણા કરવાની જરૂર છે કે શું ન્યાયી સુનાવણી માટે વકીલની સહાય જરૂરી રહેશે. એ બાબત પર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી કે દોષસિદ્ધિ અને સજા માત્ર ટ્રાયલના અંતે જ લાદવામાં આવી શકે છે જે ન્યાયી અને વાજબી હોય. મને શંકાનો કોઈ અવકાશ નથી કે ફોજદારી ન્યાયની આપણી વિરોધી પ્રણાલીમાં, ટ્રાયલનો સામનો કરી રહેલી કોઈપણ વ્યક્તિને ન્યાયી સુનાવણીની ખાતરી ત્યારે જ આપી શકાય જ્યારે તેને વકીલ પૂરા પાડવામાં આવે. તેના મૂળ ઘણા

છે અને અનેક રીતે જગ્યા મેળવે છે. તે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કરારો અને માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક જાહેરાત દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત છે, બંધારણીય રીતે ખાતરીપૂર્વક અને વૈધાનિક રીતે સુરક્ષિત છે.

૧૦. નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો પરના આંતરરાષ્ટ્રીય કરારનો અનુચ્છેદ ૧૪ તે કરાર પર હસ્તાક્ષર કરનારા દેશોના નાગરિકોને કોઈપણ ફોજદારી આરોપના નિર્ધારણમાં વિવિધ અધિકારોની ખાતરી આપે છે અને તેમને ન્યૂનતમ ખાતરીઓ આપે છે. સદર કરારનો અનુચ્છેદ ૧૪ (૨) અને (૩) નીચે મુજબ વંચાય છે:

"અનુચ્છેદ ૧૪.

XXX XXX

૨. ફોજદારી અપરાધનો આરોપ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને કાયદા અનુસાર દોષિત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી નિર્દોષ માનવાનો અધિકાર રહેશે.

૩. તેની સામેના કોઈપણ ફોજદારી આરોપના નિર્ધારણમાં, દરેક વ્યક્તિ સંપૂર્ણ સમાનતામાં, નીચેની ન્યૂનતમ ખાતરીઓ માટે હકદાર રહેશે:

(એ) તેની સામેના આરોપની પ્રકૃતિ અને કારણ વિશે તેને સમજાય તેવી ભાષામાં ત્વરિત અને વિગતવાર માહિતગાર થવા માટે;

(બી) તેના બચાવની તૈયારી માટે અને પોતાની પસંદગીના વકીલ સાથે વાતચીત કરવા માટે પર્યાપ્ત સમય અને સુવિધાઓ મેળવવા માટે;

(સી) અયોગ્ય વિલંબ વિના કેસ ચલાવવા માટે;

(ડી) તેની હાજરીમાં કેસ ચલાવવા માટે, અને પોતાની જાતે અથવા પોતાની પસંદગીની કાનૂની સહાય મારફતે પોતાનો બચાવ કરવા માટે; જો તેની પાસે કાનૂની સહાય ન હોય તો આ અધિકાર વિશે માહિતગાર થવા માટે; અને જ્યાં ન્યાયના હિતમાં જરૂરી હોય તેવા કોઈપણ કેસમાં તેને ચૂકવણી કર્યા વિના કાનૂની સહાય સોંપવા માટે, જો તેની પાસે તેના માટે ચૂકવણી કરવા માટે પર્યાપ્ત સાધનો ન હોય;....."

અનુચ્છેદ ૧૪ (૩) (ડી) ફોજદારી આરોપનો સામનો કરી રહેલી વ્યક્તિને કાં તો પોતાની જાતે અથવા પોતાની પસંદગીના વકીલની સહાય મારફતે પોતાનો બચાવ કરવા માટે અને જો તેની પાસે કાનૂની સહાય ન હોય, તો તેના અધિકાર વિશે માહિતગાર કરવા માટે અને જો તેની પાસે તેના માટે ચૂકવણી કરવા માટે પર્યાપ્ત સાધનો ન હોય તેવા કિસ્સામાં ચૂકવણી કર્યા વિના કાનૂની સહાય પૂરી પાડવા માટે હકદાર બનાવે છે. સભ્ય દેશોના ગરીબ અને અજ્ઞાની નાગરિકોને કાયદા સમક્ષ મજબૂત અને શક્તિશાળી વિરોધી સમાન ગણવામાં આવે છે તે અપવાદ વિના સભ્ય વિશ્વમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. પરંતુ ગરીબ અને અજ્ઞાની માણસ માટે તેનો

કોઈ ઉપયોગ નથી જો તેને કાયદો શું છે તે જણાવવા માટે કોઈ ન હોય. એવી માહિતીના અભાવે કે જે અન્ય તમામ વ્યક્તિઓ જેવી જ શરતો પર કોર્ટ તેના માટે ખુલ્લી છે તે સમાનતાની ખાતરી અવાસ્તવિક છે. નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો પરનો ઉપરોક્ત આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર સભ્ય દેશોના ગરીબ નાગરિકોને બચાવ કરવાનો અધિકાર અને ચૂકવણી કર્યા વિના કાનૂની સહાય મેળવવાનો અધિકાર આપે છે.

૧૧. માત્ર આટલું જ નહીં, માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક જાહેરાત યોગ્ય પ્રક્રિયા સુનિશ્ચિત કરે છે અને તેનો અનુચ્છેદ ૧૦ જોગવાઈ કરે છે કે દરેક વ્યક્તિ તેના અધિકારો અને જવાબદારીઓના અને તેની સામેના કોઈપણ ફોજદારી આરોપોના નિર્ધારણમાં સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા ન્યાયી સુનાવણી માટે સંપૂર્ણ સમાનતામાં હકદાર છે. માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક જાહેરાતનો અનુચ્છેદ ૧૧ ફોજદારી અપરાધનો આરોપ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને બચાવ માટે જરૂરી તમામ ખાતરીઓની બાંધધરી આપે છે, જે નીચે મુજબ વંચાય છે:

"(૧) ફોજદારી અપરાધનો આરોપ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને જાહેર ટ્રાયલમાં કાયદા અનુસાર દોષિત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી નિર્દોષ માનવાનો અધિકાર છે જેમાં તેને તેના બચાવ માટે જરૂરી તમામ ખાતરીઓ મળી હોય.

(૨) કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ એવા કૃત્ય અથવા લોપ બદલ કોઈ પણ ફોજદારી અપરાધ માટે દોષિત ગણવામાં આવશે નહીં જે કૃત્ય અથવા લોપ કરવામાં આવ્યો તે સમયે રાષ્ટ્રીય અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા હેઠળ ફોજદારી અપરાધ બનતો ન હતો. ન તો ફોજદારી અપરાધ કરવામાં આવ્યો તે સમયે લાગુ પડતી હતી તે કરતાં વધુ સજા લાદવામાં આવશે."

૧૨. આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો અને માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક જાહેરાતનો ભાગ બનતા આ લાભદાયક સિદ્ધાંતો આપણી બંધારણીય યોજનામાં ઊંડે સુધી રહેલા છે. ભારતના બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૧ ભારપૂર્વક આદેશ આપે છે કે કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના જીવન કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવામાં આવશે નહીં અને તેનો અનુચ્છેદ ૨૨ (૧) આરોપ ધરાવતી વ્યક્તિને તેની પસંદગીના કાનૂની વ્યવસાયી દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર આપે છે. ભારતના બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૯ એ કાનૂની પ્રણાલીમાં આર્થિક કે અન્ય અક્ષમતાઓના કારણે ન્યાયનો ઈનકાર ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાની અને આર્થિક કે અન્ય અક્ષમતાઓ ધરાવતા દરેક નાગરિકને મફત કાનૂની સહાય પૂરી પાડવાની રાજ્ય પર ફરજ લાદે છે.

૧૩. ઉપરોક્ત આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો અને જાહેરાતો અને બંધારણીય ખાતરીઓ ઉપરાંત, કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૩ ફોજદારી કોર્ટ સમક્ષ ગુનાના

આરોપી કોઈપણ વ્યક્તિને તેની પસંદગીના વકીલ દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર આપે છે. કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૪ રાજ્યના ખર્ચે સેશન્સ કોર્ટ દ્વારા ચલાવવા યોગ્ય કેસમાં આરોપનો સામનો કરી રહેલા આરોપીને કાનૂની સહાયની વિચારણા કરે છે અને તે નીચે મુજબ વંચાય છે:

"૩૦૪. કેટલાક કેસોમાં રાજ્યના ખર્ચે આરોપીને કાનૂની સહાય.

(૧) જ્યાં, સેશન્સ કોર્ટ સમક્ષની ટ્રાયલમાં, આરોપીનું પ્રતિનિધિત્વ વકીલ દ્વારા કરવામાં આવતું નથી, અને જ્યાં કોર્ટને એવું લાગે છે કે આરોપી પાસે વકીલ રોકવા માટે પર્યાપ્ત સાધનો નથી, તો કોર્ટ રાજ્યના ખર્ચે તેના બચાવ માટે વકીલ સોંપશે.

(૨) હાઈકોર્ટ, રાજ્ય સરકારની પૂર્વ મંજૂરી સાથે, નીચેના માટે જોગવાઈ કરતા નિયમો બનાવી શકે છે—

(એ) ઉપ-કલમ (૨) હેઠળ બચાવ માટે વકીલોની પસંદગી કરવાની પદ્ધતિ;

(બી) કોર્ટો દ્વારા આવા વકીલોને આપવાની સુવિધાઓ;

(સી) સરકાર દ્વારા આવા વકીલોને ચૂકવવાપાત્ર ફી, અને સામાન્ય રીતે, ઉપ-કલમ (૧) ના હેતુઓને પાર પાડવા માટે.

(૩) રાજ્ય સરકાર, નોટિફિકેશન દ્વારા, નિર્દેશ આપી શકે છે કે, નોટિફિકેશનમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી, ઉપ-કલમ (૧)

અને (૨) ની જોગવાઈઓ રાજ્યની અન્ય કોર્ટો સમક્ષની કોઈપણ વર્ગની ટ્રાયલના સંદર્ભમાં લાગુ થશે જે રીતે તે સેશન્સ કોર્ટ સમક્ષની ટ્રાયલના સંદર્ભમાં લાગુ પડે છે."

ઉપરોક્ત જોગવાઈના સાદા વાંચન પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સેશન્સ કોર્ટ સમક્ષની ટ્રાયલમાં જો આરોપીનું પ્રતિનિધિત્વ વકીલ દ્વારા કરવામાં ન આવતું હોય અને તેની પાસે પર્યાપ્ત સાધનો ન હોય, તો કોર્ટ રાજ્યના ખર્ચે તેના બચાવ માટે વકીલ સોંપશે. મફત કાનૂની સહાય મેળવવાની પાત્રતા એ અર્થમાં અરજી કરવા પર નિર્ભર નથી, હકીકતમાં, કોર્ટ આરોપીને મફત કાનૂની સહાય મેળવવાના તેના અધિકાર વિશે માહિતગાર કરવા અને તેને તે પૂરી પાડવા માટે બંધાયેલી છે.

૧૪. મારા મતે, ગુનાનો આરોપ ધરાવતી વ્યક્તિનો વકીલની સેવાઓ મેળવવાનો અધિકાર ન્યાયી સુનાવણી માટે મૂળભૂત અને આવશ્યક છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨ (૧) માંથી ઉદ્ભવતો કાનૂની વ્યવસાયી દ્વારા બચાવ કરવાનો અધિકાર ૧૯૭૬ ના ૪૨ મા સુધારા એક્ટ દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૯ એ માં સમાવિષ્ટ રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દાખલ કરીને અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૦૪ ની ઉપ-કલમ ૧ ના ઘડતર દ્વારા વધુ મજબૂત થયો છે. ટ્રાયલનો સામનો કરી રહેલી ગરીબ વ્યક્તિ કે જેનું જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા જોખમમાં છે તેને કાનૂની સહાય માત્ર બંધારણ અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજર દ્વારા જ નહીં પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો અને માનવ અધિકારોની જાહેરાતો દ્વારા પણ

આદેશિત છે. જો વકીલ રોકવા માટે ખૂબ ગરીબ આરોપીએ કાનૂની સહાય વિના ટ્રાયલમાંથી પસાર થવું પડે, તો આવી ટ્રાયલને વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી ગણી શકાય નહીં. ફોજદારી ટ્રાયલમાં સાંભળવાનો અધિકાર નિર્થક અને બિનઉપયોગી રહેશે જો તેમાં જ વકીલ મારફતે સાંભળવાના અધિકારનો સમાવેશ થતો ન હોય. એ હકીકતને કોઈ ભૂલી શકે નહીં કે કાયદામાં તાલીમ ન પામેલા બુદ્ધિશાળી અને શિક્ષિત પુરુષો પાસે પણ, જો ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવે તો, અવારનવાર કાયદાના વિજ્ઞાનમાં કોઈ કુશળતા હોતી નથી. આવા આરોપીમાં તેનો બચાવ યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવા માટે કુશળતા અને જ્ઞાન બંનેનો અભાવ હોય છે એટલું જ નહીં પરંતુ ઘણી વખત આરોપની સામે તેનું સંતુલન ગુમાવી દે છે. ન્યાયી સુનાવણી માટે કાર્યવાહીના દરેક તબક્કે વકીલના માર્ગદર્શક હાથની જરૂર હોય છે. જો બુદ્ધિશાળી પુરુષો માટે તે સાચું હોય, તો અજ્ઞાની અને નિરક્ષર અથવા ઓછી બુદ્ધિ ધરાવતા લોકો માટે તે કેટલું સાચું છે! વકીલ વિનાનો આરોપી દોષિત ઠરવાના જોખમનો સામનો કરે છે કારણ કે તે પોતાની નિર્દોષતા કેવી રીતે સાબિત કરવી તે જાણતો નથી.

૧૫. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને, હું હાલના કેસના તથ્યોની તપાસ કરવા આગળ વધું છું. હાથ પરના કેસમાં આરોપી પાકિસ્તાની છે અને નિરક્ષર લાગે છે. તેણે રાજ્યના ખર્ચે તેનો બચાવ કરવા માટે વકીલ રોકવા માટે માંગણી કરી હતી જે પૂરી પાડવામાં આવી હતી પરંતુ તેના દુર્ભાગ્યે નીમવામાં આવેલા વકીલ ગેરહાજર રહ્યા હતા અને વકીલની ગેરહાજરીમાં મોટી સંખ્યામાં સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં

આવી છે. તે સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવામાં આવી નથી અને અપીલકર્તાને દોષિત ઠેરવવા માટે તેમનામાંથી ઘણા પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. ટ્રાયલનો કબજો ધરાવતા વિદ્વાન જજ ભૂલી ગયા કે ન્યાય નિર્પાદનમાં જનતાનો વિશ્વાસ જાળવી રાખવાની તેમની ઉપરી ફરજ છે, જેને અવારનવાર કાયદાની મરિમાયાને સમર્થન આપવાની અને જાળવી રાખવાની ફરજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ એ સમજવામાં નિષ્ફળ ગયા કે ન્યાય આપવા માટેના અસરકારક સાધન માટે તેમણે માત્ર પ્રેક્ષક અને રેકોર્ડિંગ મશીન બનવાનું બંધ કરવું જોઈએ પરંતુ સાચા તારણ પર પહોંચવા, સત્ય શોધવા અને પક્ષકારો અને સમુદાય બંને પ્રત્યે નિષ્પક્ષતા અને તટસ્થતા સાથે ન્યાય આપવા માટે જરૂરી તમામ પ્રાસંગિક સામગ્રી બહાર લાવવા માટે બુદ્ધિમતા અને સક્રિય રસ દર્શાવતા ટ્રાયલમાં સહભાગી બનવું જોઈએ. કારણ અને વિચારણા પર આધારિત મૂળભૂત સિદ્ધાંતો કોઈ અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકારતા નથી કે ફોજદારી ન્યાયની આપણી વિરોધી પ્રણાલીમાં કોર્ટમાં લાવવામાં આવેલા અપીલકર્તાને આખરે ન્યાયી સુનાવણી વિના દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો અને સજા કરવામાં આવી. આ કોર્ટની ઉચ્ચ ઓથોરિટીઓ છે જે આ વલણ અપનાવે છે અને મારા વિદ્વાન ભાઈ દત્ત, ન્યાયમૂર્તીના ચુકાદામાં તેનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હોવાથી હું આ ચુકાદાને તે ઓથોરિટીઓ સાથે ગુણાંકિત કરવાનું અને તેના પર બોજ નાખવાનું યોગ્ય માનતો નથી, સિવાય કે હુસેનઆરા ખાતૂન અને અન્ય વિરૂદ્ધ હોમ સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઓફ બિહાર, (૧૯૮૦) ૧ એસ.સી.સી. ૯૮ ના કેસમાં આ કોર્ટના એક ચુકાદાનો સંદર્ભ આપવા સિવાય, જેમાં નીચે મુજબ ઠેરવવામાં આવ્યું છે:

"૬.હવે, એવી પ્રક્રિયા કે જે આરોપી વ્યક્તિ કે જે વકીલ રોકવા માટે ખૂબ ગરીબ છે અને જેને, તેથી, કાનૂની સહાય વિના ટ્રાયલમાંથી પસાર થવું પડશે તેને કાનૂની સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવતી નથી, તેને શક્યતઃ "વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી" ગણી શકાય નહીં. કેદી માટે વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી પ્રક્રિયાનું આ એક આવશ્યક પાસું છે કે જે કોર્ટની પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાની મુક્તિ માંગવા જઈ રહ્યો છે તેને કાનૂની સેવાઓ ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ....."

૧૬. અપીલકર્તાને વ્યાજબી, ન્યાયી અને વાજબી ન હોય તેવી ટ્રાયલમાં દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો છે અને મૃત્યુદંડની સજા કરવામાં આવી છે તેવું જણાતાં, હવે પછીનો પ્રશ્ન એ છે કે શું આ એક એવો યોગ્ય કેસ છે કે જેમાં અપીલકર્તાને વકીલની સહાય આપ્યા પછી તેની ડી નોવો ટ્રાયલ માટે નિર્દેશ આપવામાં આવે. મેં આ બાબતના આ પાસા પર મારી અત્યંત ચિંતાજનક વિચારણા કરી છે અને આટલા સમયના અંતરે તેની ડી નોવો ટ્રાયલ માટે નિર્દેશ આપવાની મારી હિંમત નથી. ૧૯૯૭ ના બનાવ માટે, અપીલકર્તાની ૧૯૯૮ માં ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને ત્યારથી તે ન્યાયિક કસ્ટડીમાં છે. તેની સામેનો આરોપ ૧૮.૦૨.૧૯૯૯ ના રોજ ઘડવામાં આવ્યો હતો અને ફરિયાદપક્ષને તેના સાક્ષીઓ રજૂ કરવામાં પાંચ વર્ષથી વધુ સમય લાગ્યો હતો. એ વાત સાચી છે કે આ ઘટનામાં ચાર લોકોએ જીવ ગુમાવ્યા છે અને કેટલાય નિર્દોષ લોકોને ગંભીર ઈજાઓ થઈ છે. તદુપરાંત, ગુનો કથિત રીતે એક પાકિસ્તાની દ્વારા આચરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ આ પરિબળો મારા

કારણને અસ્પષ્ટ કરતા નથી. છેવટે, આપણને લોકશાહી દેશ હોવાનો અને કાયદાના શાસન દ્વારા શાસિત હોવાનો ગર્વ છે. અપીલકર્તા સાત વર્ષથી વધુ સમય પહેલાં તેને મૃત્યુદંડની સજા ફટકારવામાં આવી ત્યારથી પોતાના સ્વપ્નમાં ફાંસીનો ગાળિયો જોતો હોવો જોઈએ અને જાગતા ક્ષણે ક્ષણે મરતો હોવો જોઈએ. ત્વરિત સુનાવણીનો અધિકાર એ મૂળભૂત અધિકાર છે અને જોકે કડક સમય મર્યાદાને સ્વીકારવામાં આવતી નથી પરંતુ હાલના કેસના તથ્યોમાં મારો એવો અભિપ્રાય છે કે આટલા સમયના અંતર પછી અપીલકર્તાની ડી નોવો ટ્રાયલ માટે નિર્દેશ આપવો એ ન્યાયની મજાક હશે. સમય વીતવાની સાથે, એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે સરનામું બદલાવા અને અન્ય વિવિધ કારણોસર ઘણા સાક્ષીઓ મળી શકશે નહીં અને તેમનામાંથી કેટલાક આ દુનિયામાં ન પણ હોઈ શકે. તેથી, ટ્રાયલ પૂર્ણ કરવા માટેની કોઈ પણ સમય મર્યાદા વ્યવહારુ રહેશે નહીં.

૧૭. તદનુસાર, મારો એવો અભિપ્રાય છે કે અપીલકર્તાની દોષસિદ્ધિ અને સજા દૂષિત થાય છે, ગુણદોષ પર નહીં પરંતુ એ કારણોસર કે તેની ટ્રાયલ ન્યાયી અને વાજબી ન હતી.

૧૮. અપીલકર્તા સ્વીકાર્યપણે પાકિસ્તાની છે, તેણે ટ્રાયલ દરમિયાન અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસિજરની કલમ ૩૧૩ હેઠળના નિવેદનમાં આ સ્વીકાર્યું છે. મેં તેની દોષસિદ્ધિ અને સજા ગેરકાયદેસર હોવાનું શોધી કાઢ્યું છે અને તેનું કુદરતી પરિણામ જેલમાંથી તેની મુક્તિ હશે પરંતુ કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં, હું નિર્દેશ

આપું છું કે તેને કાયદા અનુસાર તેના દેશમાં ડિપોર્ટ કરવામાં આવે અને ત્યાં સુધી તે જેલ કસ્ટડીમાં રહેશે.

૧૯. પરિણામે અપીલ ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવે છે, ઉપરોક્ત નિર્દેશ સાથે અપીલકર્તાની દોષસિદ્ધિ અને સજા રદબાતલ કરવામાં આવે છે.

હુકમ

બાબતને કાયદા અનુસાર ડી નોવો ટ્રાયલ માટે રિમાન્ડ કરવાની જરૂર છે કે કેમ તે અંગેના મુદ્દાના સંદર્ભમાં અભિપ્રાયના તફાવતને ધ્યાનમાં રાખીને, અપીલના કાગળો યોગ્ય પીઠને સોંપવા માટે ભારતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તી સમક્ષ મૂકવામાં આવે.

એન.જે.

કેસ મોટી પીઠને સોંપવામાં આવ્યો.

વિષય: આરોપીને અસરકારક કાનૂની સહાય ન મળવાથી થયેલ અયોગ્ય અને અન્યાયી ટ્રાયલ તથા દોષિત ઠરાવ અને મૃત્યુદંડ રદબાતલ કરવા અંગે.

This judgment has been translated using AI Tool

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.